

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Əliyev Zaur Fikrət

«Bank və real sektor arasında əlaqələrin gücləndirilməsi»
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı

İİM 060403 Maliyyə

İxtisaslaşmanın adı

Bank işi

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. Z.H.İbrahimov

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., prof. R.A.Bəşirov

«Maliyyə və maliyyə institutları»

kafedrasının müdiri

i.e.d., prof. Ə.Ə.Ələkbərov

BAKİ – 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	.....	3
I FƏSİL.	Bankların real sektorda yeri və rolu.....	5
§1.1.	Kommersiya bankının fəaliyyətində kredit portfelinin yeri.....	5
§1.2.	Kredit portfelinin keyfiyyət göstəricisi və real sektora təsiri.....	16
II FƏSİL	Kredit portfelinin diversifikasiyası və real sektora təsiri amilləri.....	32
§2.1.	Kredit portfelinin diversifikasiyası	32
§2.2.	Real sektorun inkişafının kredit portfelinin formalaşmasına təsiri.....	42
III FƏSİL.	Banklar və real sektor arasındakı əlaqələrin prioritet istiqamətləri.....	53
§3.1.	Banklarda kredit portfelinin formalaşması spesifik problemləri.....	53
§3.2.	Real sektorun inkişafı üçün kredit portfelinin səmərəli təşkili.....	63
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR		75
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR		78
XÜLASƏ		79

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə dünya iqtisadi proseslərinin intensivləşdiyi və qloballaşdığı bir şəraitdə bank sisteminin əhəmiyyəti xeyli artmışdır. 2008-ci ildən başlamış dünya maliyyə böhranı və iqtisadi tənəzzül kontekstində dünya dövlətlərinin əsas qayğılarından və strateji vəzifələrindən biri bank sektorunun işinin sabitləşməsi kimi yadda qalmışdır. Bu sahənin milli iqtisadiyyatların inkişafında rolu çoxfunksionaldır və iqtisadi inkişaf proseslərinin bütün mərhələlərində fəal iştirakı lazım gəlir.

Problemlərin öyrənilmə səviyyəsi. Dünya bank sisteminin formalaşması, inkişaf tendensiyaları, spesifik xüsusiyyətləri, bank xidmətlərinin təşkilinin problemləri, kredit siyasətinin formalaşdırılması və kredit verilməsi prosedurlarının təşkili ilə bağlı iqtisad elmi üzrə fundamental araşdırmalar aparılmış, elmi əsərlər nəşr edilmiş, dissertasiya işləri müdafiə olunmuşdur. Bu istiqamətdə Azərbaycan iqtisad elmində də müəyyən elmi tədqiqatların aparılmasına nail olunmuş, elmi əsərlər nəşr olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi dünya bank sisteminin inkişaf tendensiyaları və əldə edilmiş təcrübə əsasında, müasir reallıqlar və meyarlar nəzərə alınmaqla, KB-nın kredit portfelinin strukturunun təkmilləşdirilməsi, kredit portfelinin diversifikasiyası problemlərinin fundamental araşdırılması və təhlil edilməsidir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını ölkəmizin və xarici iqtisadçı alimlərinin, bank - mütəxəssislərinin bank sektorunda kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılması sahəsində apardıqları elmi və praktiki tədqiqatlar, əldə olunmuş elmi nəticələr və metodoloji yanaşmalar, əsaslandırılmış strateji mexanizmlər, meyarlar, qaydalar və normativ sənədlər təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazasını dünya bank sistemi, bank işinin təşkili, kredit-pul siyasəti, kredit portfelinin formalaşdırılması və onun diversifikasiyalaşdırılması ilə bağlı ümumi və makroiqtisadi göstəricilər, məlumatlar, nəşrlər, hesabatlar, Azərbaycan Respublikası və başqa ölkələrin bankları, kredit verilişi və kredit risklərinin

idarə edilməsi ilə bağlı qanunlar, normativ sənədləri və qaydaları, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bank, həmçinin KB-nın hesabatları və nəşrləri, müxtəlif tədqiqat mərkəzlərinin, müstəqil ekspertlərin, beynəlxalq təşkilatların hesabatları və məlumatları formalaşdırmışdır.

Tədqiqatın predmeti müasir şəraitdə KB-da kredit portfelinin diversifikasiyası problemləridir.

Tədqiqatın obyektı dünya ölkələrinin bank sistemi, Azərbaycanın bank sektoru, kredit sistemi və KB-dır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dünya bank sisteminin inkişaf prosesləri, kredit siyasəti və kredit portfelinin strukturunun təkmilləşdirilməsi, KB-da kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılması meyarlarının öyrənilməsi bu işdə qarşıya qoyulan məqsədlərin və vəzifələrin elmi və praktiki əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi baxımından dissertasiya işinin elmi yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Müasir şəraitdə diversifikasiyanın bankın kredit fəaliyyətində rolu qiymətləndirilmiş və nəzəri - metodoloji xüsusiyyətləri əsaslandırılmışdır;
- “Kredit portfelı” və “diversifikasiyalaşdırılma” anlayışlarının KB-da dərkədimə səviyyəsi öyrənilmiş və onların bank sisteminin səmərəli fəaliyyətində əhəmiyyəti qiymətləndirilmişdir;
- Kredit portfelinin risklilik meyarları, onun idarəedilməsi və diversifikasiyalaşdırılması mexanizmləri təsnifləşdirilmişdir;
- Kredit portfelinin idarəedilməsi üzrə müasir bank təcrübəsi öyrənilmiş, ümumiləşdirilmiş, onun diversifikasiyalaşdırılmasının adekvatlıq səviyyəsi müəyyənləşdirilmişdir;

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti bank sistemini fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində, KB-nın kredit siyasətinin formalaşdırılmasında, strateji hədəflərinin müəyyənləşdirilməsində, kredit portfelinin strukturunun təkmilləşdirilməsində, onun diversifikasiyalaşdırılması yollarının axtarılmasında, həmçinin dissertasiya işində yer almış elmi- nəzəri müddəaların KB-nın kredit portfelinin və bütövlükdə bank sektorunun işinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı strategiyaların, qaydalar və normativ sənədlərin hazırlanmasında və tədris prosesində istifadə edilməsi mümkündür.

I FƏSİL.BANKLARIN REAL SEKTORDA YERİ VƏ ROLU

§1.1.Kommersiya bankının fəaliyyətində kredit portfelinin yeri

«Kredit portfeli» anlayışına aydınlıq gətirmək, onu tədqiq etmək üçün kredit və portfel anlayışlarının ayrı-ayrılıqda şərhı zəruridir. Bu kredit portfeli haqda daha dolğun təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Kredit – bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq qaytarılmaq, müəyyən müddətdə (müddətin uzadılması hüququ ilə) və faizlər (komisyon haqlar) ödənilmək şərti ilə, təminatla və ya təminatsız müəyyən məbləğdə borc verilən pul vəsaitidir. Həmin şərtlərlə pul vəsaitinin verilməsi haqqında götürülmüş hər-hansı öhdəlik, qarantıya, zəmanət, borc qiymətli kağızlarının diskontla və ya faizlər alınmaqla satın alınması və müqaviləyə əsasən hər hansı formada verilmiş vəsaitin qaytarılmasını tələb etməklə bağlı digər hüquq da kredit anlayışına aiddir.

Kreditləri verən və alan şəxslərə, sektorlara, kreditin istifadəsinə, məqsədinə, təminatına və müddətinə görə kreditləri tədqiqatçılar aşağıdakı kimi təsnifləşdiriblər:

- kredit verən qurumlara görə: bank kreditləri və qeyri-bank kreditləri;
- kredit alan qurumlara görə: özəl sektora açılan kreditlər və dövlət sektoru-açılan kreditlər;
- iqtisadi sektorlara görə: kommersiya kreditləri, kənd təsərrüfatı kreditləri, sənaye kreditləri, inşaat kreditləri və s;
- kreditdən istifadə məqsədinə görə: istehlak kreditləri, istehsal kreditləri;
- təminata görə: təminatlı və təminatsız kreditlər;
- müddətlərinə görə: qısamüddətli, orta müddətli və uzunmüddətli kreditlər.

Müəssisə və şirkətlərin, o cümlədən bankların fəaliyyətində portfel anlayışı müxtəlif istiqamətlər üzrə fəaliyyətlərin məcmusu, bir arada cəmləşdirilməsi, bu istiqamətlərə bir mərkəzdən nəzarət edilməsi kimi başa düşülür. Bu baxımdan kredit portfeli – bankın müxtəlif istiqamətlər və növlər üzrə kreditlərinin məcmusu kimi başa düşülməlidir. Tədqiqatlar göstərir ki, bank fəaliyyətində portfel anlayışından

əsasən iki istiqamətdə istifadə edilir – aktiv əməliyyatların portfeli və passiv əməliyyatların portfeli. Kredit portfeli birincinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

E.C.Dolan, K.D.Kempbell və R.C.Kempbellin müəllifi olduqları «Pul, bank işi və pul-kredit siyasəti» adlı əsərdə portfel anlayışına bank aktivlərinin və passivlərinin məcmusu kimi baxılmışdır. Aktivlərin portfeli və passivlərin portfeli alt qruplar kimi nəzərdən keçirilir. Bununla yanaşı, portfel anlayışına aşağıdakı kimi yanaşmaq olar:

- Portfel – bu resursların cəlbə və yerləşdirilməsi üzrə bağlanmış və fəaliyyətdə olan kontraktların siyahısıdır;

- Portfel – maliyyə aktivlərinin məcmusu. KB-da gəlirli aktivlərin portfeli, kreditlərin portfeli kimi baxıla bilər və s.

Əgər birinci yanaşmada portfel anlayışına daha geniş mənada baxılırsa, yəni o bank vasitələrinin həm cəlbə əməliyyatlarının, həm də yerləşdirilməsi əməliyyatlarının məcmusu kimi nəzərdən keçirilsə, ikincidə bu fəaliyyət istiqamətlərindən biri təzahür edir. Belə yanaşmaların müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların hamısında «kredit portfeli» anlayışından istifadə edilir və bu bankın kreditlərinin məcmusu kimi təqdim edilməklə, aktiv əməliyyatların əsası, mühüm göstəricisi hesab edilir. Xarici tədqiqatçıların müəllifi olduqları çoxsaylı əsərlərdə «kredit portfeli» anlayışına təriflər verilmişdir ki, onlarıdan aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- O.I.Lavruşinin redaktəsi ilə nəşr olunmuş «Kommersiya banklarının fəaliyyətinin idarə edilməsi» əsərində: Kredit portfeli – bu və ya digər bankın kreditlərinin hər hansı formada yığıdır;

- S.N.Kabuşkinin müəllifi olduğu «Bank-kredit risklərinin idarə edilməsi» əsərində: Kommersiya bankının kredit portfeli – təqdim edilmiş kreditlər üzrə bank tələblərinin (yəni bankın alacaqlarının) məcmusu;

- Q.Q.Korobovun redaktəsi ilə nəşr olunmuş «Bank işi» əsərində: Kommersiya bankının kredit portfeli – bu bankın kreditlərinin verilməsi üzrə fəaliyyətinin nəticəsidir, hansı ki, müəyyən müddətlər üzrə verilmiş bütün bank kreditlərinin məcmusunu özündə əks etdirir;

- Q.S.Panovanın müəllifi olduğu «Kommersiya banklarının kredit siyasəti» əsərində: Kredit portfeli – bankın öz müştərilərinə təqdim etdiyi borclar;

- E.Rid, R.Kotter, E.Qill və R.Smitin fikrincə, kredit portfelı anlayışı altında sadəcə kreditlər üzrə müştərilərin borcları başa düşülməlidir;

- I.D.Mamonovanın və Z.Q.Şirinskin birgə redaktəsi ilə nəşr olunmuş «Kredit təşkilatlarının auditi» əsəri: Kredit portfelı – bankın borclar və digər kredit aktivləri üzrə tələblərinin məcmusu. Borclar və ona bərabər tutulan digərləri;

- A.I.Paşkovun müəllifi olduğu «Kredit portfelinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi» əsərində: Verilmiş borclar üzrə bütün tələblərin məcmusu. Bankın kredit portfelinin strukturuna bunlar daxildir – banklararası kreditlər, təşkilat və müəssisələrin kreditləri, fiziki şəxslərin kreditləri;

- A.M.Androsovun müəllifi olduğu «Bankda mühasibat uçotu və hesabatlılıq» əsərində: Kredit portfelı – bu borcların cəmidir, hansı ki, özündə verilmiş kreditləri, qaytarılmış kreditləri və onlar üzrə faizləri əks etdirir. Digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq müəllif kredit faizlərini də diqqət mərkəzinə çəkir;

- Y.S.Maslençenkovun müəllifi olduğu «Bankın işinin texnologiyası və təşkili: nəzəriyyə və praktika» əsərində: Kredit portfelı – bankın kreditlər üzrə tələblərinin məcmusu, hansı ki, bu kreditlər kredit risklərinin müxtəlif faktorları və onların müdafiə tədbirləri ilə bağlı olan kriteriyalar üzrə təsnifləşdirilir;

- A.Q.Qryaznova və digərlərinin redaktəsi ilə nəşr olunmuş «Rusiyanın bank sistemi» adlı əsərdə: Kredit portfelı – bu verilmiş borcların strukturunun və keyfiyyətinin xarakteristikası, müəyyən kriteriyalar üzrə təsnifləşdirilməsidir. Belə kriteriyalardan biri təcrübədə daha çox istifadə edilən kreditlərin risklilik səviyyəsidir. Göründüyü kimi, müəlliflərin kredit portfelı haqqında fikirlərinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların mahiyyəti əsasən bir-birinə oxşardır. O. Lavruşinin “kredit portfelində bank kreditlərinin hər hansı formada yığılı” kimi səciyyələndirilməsinə haqq qazandırmaq olar. Belə ki, KB-ları öz kredit xidmətlərinin məcmusunu məhz kredit portfelində cəmləşdirirlər. S.Kabuşkinin “kredit portfelini bankın alacaqları” kimi xarakterizə etməsi də maraq doğurur. Məsələyə bu cür yanaşmaq heç də reallıqdan uzaq deyildir. Çünki kredit portfelinə daxil olan kredit xidmətlərinin əsasında borc alanlar durur və onların hər biri bu və ya digər formada “bankın alacaqları subyekti” kimi statusa malikdir. Q. Korobovun “kredit portfelini kreditlərin verilməsi

üzrə fəaliyyətin nəticəsi” kimi dəyərləndirməsi obyektiv görünür, belə ki, bank öz fəaliyyətində əsasən kredit verilməsi ilə məşğuldur və onun fəaliyyətinin nəticəsi bilavasitə kredit portfelinin icrasının göstəricilərindən birbaşa asılıdır. Q. Panova isə konkret olaraq, “kredit portfelini müştəri borcları” kimi xarakterizə etməsi, KB-ların kredit portfelini üzrə funksional vəzifələrinin qısa məzmunu kimi dəyərləndirmək olar. Banklar kredit portfelinin reallaşdırılmasında təyinatından, sahə bölgüsündən, coğrafi quruluşundan, verilmə müddətindən, faiz dərəcəsindən asılı olmayaraq, hüquqi və fiziki şəxslərə, digər borc alanlara, qısa şəkildə müştərilərə kredit verir, yəni müştərilərə borc təqdim edir. E. Rid, R. Kotter, E. Qil və R. Smit birlikdə “kredit portfelini kreditlər üzrə müştərilərin borcları” kimi xarakterizə etməsi də əvvəldə qeyd etdiyimiz amillərlə və xüsusiyyətlərlə bağlıdır. A. Paşkov “kredit portfelinə verilmiş borclar üzrə bütün tələblərin məcmusu” kimi baxmaqla, kredit portfelinin bank sistemində və bank fəaliyyətində ciddi mövqeyini və əhəmiyyətini ümumiləşdirə bilmişdir. A. Androsov isə özünün əsas tədqiqat istiqamətinə xarakterik olaraq, “kredit portfelini borcların cəmi kimi” dəyərləndirməsində haqlıdır. Zənnimizcə, KB-nın əvvəldə qeyd edildiyi kimi, əsas fəaliyyət istiqamətlərini özündə cəmləşdirən kredit portfelini, həm də bankın öz müştərilərinə verdikləri borcların reyestri, başqa sözlə borcların cəmi kimi çıxış edir. “Kredit portfelini- bankın kreditlər üzrə tələblərinin məcmusu” olduğunu bildirən Y. Maslençenkov da öz mülahizəsində haqlıdır. KB-rı özlərinin fəaliyyət funksiyalarında müxtəlif istiqamətlər üzrə verdikləri kreditlərin şərtləri və tələbləri üzrə mühüm müddiaları kredit portfelinə daxil edirlər və bütün bunlar kredit portfelini çərçivəsində nizamlanır, icra olunur və nəzarət edilir. A. Qryaznova və digərlərinin kredit portfelini borcların strukturu və keyfiyyət göstəriciləri üzrə təsnifləşdirilmiş sənəd kimi xarakterizə etmələri də haqlı görünür. Çünki kredit portfelində təkcə borcalanların məcmusu əks edilmir, həm də kredit siyasətinin digər elementləri burada yer almışdır. Məsələn, kredit portfelinin idarə edilməsi və keyfiyyət göstəriciləri, risk amilləri və s. Ümumiyyətlə kredit portfelini barəsində qeyd edilən bu mülahizələr belə bir fikir yürütməyə imkan verir ki, KB-nın kredit portfelini – bankın əsas fəaliyyət sənədi olmaqla, kreditlərin verilməsi və onların idarə edilməsi, kre-

dit risklərinin minimumlaşdırılması, kredit əməliyyatlarının diversifikasiyalaşdırılması kimi mühüm bank fəaliyyətini özündə birləşdirən məcmu toplu kimi çıxış edir.

KB-nın kredit portfeli və onun keyfiyyət göstəriciləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmış Rusiyalı alim D.A.Lyaşov iqtisadi ədəbiyyatlarda «kredit portfeli» anlayışına yanaşmaları üç əsas qrupda təsnifləşdirmişdir:

- Birincisi: kredit portfeli bankın bütün aktiv və passiv əməliyyatlarının məcmusu kimi nəzərdən keçirilir;

- İkincisi: kredit portfelinin kredit aktivləri və ya borclar əsasında formalaşdığı bildirilməklə, yalnız bankın aktiv əməliyyatları nəzərdən keçirilir;

- Üçüncüsü: kredit portfeli – kredit yatırımlarının təsnifləşdirilmiş məcmusudur, o cümlədən kredit riski səviyyəsinə görə təsnifləşdirməni özündə əks etdirir. Bu yanaşma ikinci ilə müqayisədə kreditlərin keyfiyyət göstəricilərinin də nəzərə alınması ilə fərqlənir.

Bankın likvidliyi, gəlirliyi və maliyyə etibarlılığı kredit portfelinin keyfiyyətindən daha çox asılıdır. Məhz buna görədir ki, kredit portfelinin idarə edilməsi, onun strukturunun təkmilləşdirilməsi, bu istiqamətdə risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi bank fəaliyyətinin prioritetlərindən birini təşkil edir. Bu amillərin bu və ya digər formada nəzərə alınmaması bankın ümumi göstəricilərinin pisləşməsinə, zərərli işləməsinə və nəhayət ciddi problemlərlə üzləşməsinə səbəb ola bilər. Bank özünün strateji fəaliyyətinə uyğun kredit portfeli modeli formalaşdırarkən və onun əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən kredit portfelinin əsasən aktiv əməliyyatlarının səmərəliliyinin yüksək olmasına ciddi yanaşmalıdır. Əgər kredit portfelində yer almış müştəri məcmusu müxtəlif iqtisadiyyat sahələrini, etibarlı maliyyə mənbələrini, dayanıqlı biznes subyektlərini təmsil etmirsə, şübhəsiz portfelin effektivlik əmsalı aşağı olacaqdır. Və yaxud kredit riskləri üzrə preventiv tədbirlər, işlək mexanizmlər, məhsuldar diversifikasiya rıçaqları portfelin tərkib hissəsində yer almayıbsa, bu halda kredit portfelinin idarə edilməsində gərginlik yarana bilər, bankın mənfəəti aşağı düşər və bütövlükdə problemlə kreditlərin səviyyəsi yüksələr. Digər tərəfdən aktiv və passiv əməliyyatların cəmləşdiyi kredit portfeli sanki, “canlı orqanizm” kimi bankın ümumi fəaliyyətinin əsasını təşkil edir və onun səmərəli idarə edilməsində bankın

yekun göstəricilərinin hansı səviyyədə olması birbaşa asılı vəziyyətdə olur. Bu mülahizələr üzrə ümumiləşdirmələr aparsaq, bir daha qeyd etmək istərdik ki, kredit portfeli dar mənada qısamüddətli, ortamüddətli, uzunmüddətli formada kreditlər, verilmiş banklararası kreditlər, başqa banklarda yerləşdirilmiş depozitlər və digər kredit xarakterli aktivlərin məcmusu kimi müəyyənləşir. Geniş mənada isə kredit portfeli qeyd edilənlərlə yanaşı passiv əməliyyatlara aid olan cəlb edilmiş depozitləri, banklararası kreditləri də özündə birləşdirir.

Iqtisadi ədəbiyyatlarda bankın kredit xarakterli əməliyyatları aşağıdakı kimi təsnifləşdirilmişdir:

- aktiv kredit əməliyyatları;
- passiv kredit əməliyyatları;
- faktoring əməliyyatları;
- lizinq əməliyyatları;
- repo və əks-repo əməliyyatları;
- qarantıya əməliyyatları.

Qısamüddətli kreditlər – borclananın cari aktivlərinin formalaşdırılması üçün pul vəsaitinə olan tələbatının ödənilməsi məqsədilə bir ildən az müddətə verilir. Qısamüddətli kreditlər banklar üçün borc resurslarının dövriyyəsinin sürətləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

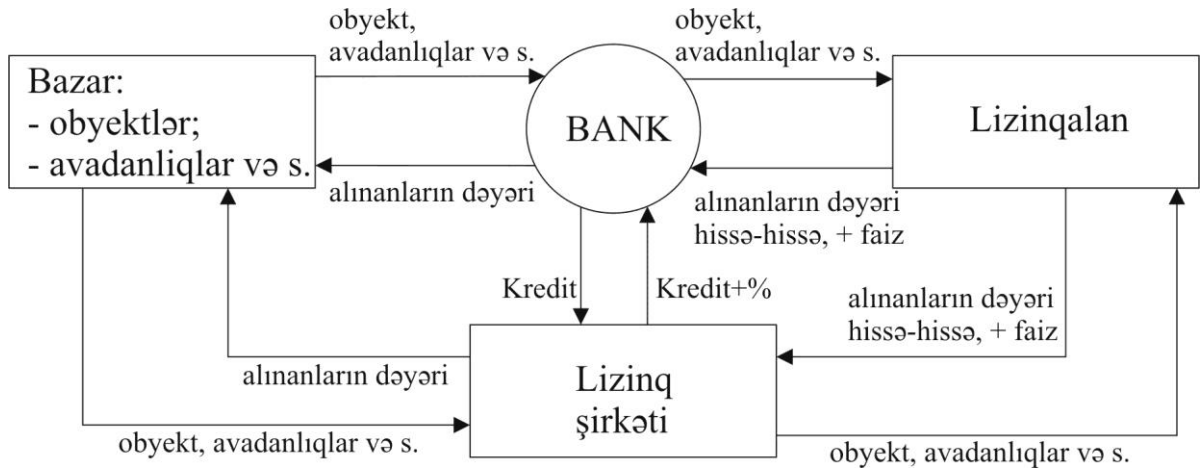
Ortamüddətli kreditlər – qaytarılma müddətinin bir ildən beş-yeddi ilə qədər olması ilə xarakterizə edilir. Bu kreditlər təsərrüfat fəaliyyətində uzunmüddətli aktivlərin yaradılması və hərəkəti ilə əlaqədar, prioritet dövlət proqramlarının icrası ilə əlaqədar, yeni istehsal sahələrinin yaradılması ilə bağlı pul vəsaitlərinə olan tələbləri qarşılamağa xidmət edir. Belə kreditlər bir qayda olaraq maşın və avadanlıqların alınmasında, yeni yaradılmış müəssisənin maliyyələşdirilməsində, orta həcmli layihələrin realizasiyasında istifadə edilir.

Uzunmüddətli kreditlər – beş-yeddi ildən çox müddətə verilir və əsasən əmlaka yatırılır. Belə kreditləşmə istehsal, ictimai və özəl tikintinin maliyyələşdirilməsi, müəssisənin əsas fondunun yaradılması kimi təyinatlarla xidmət edir. Uzunmüddətli kreditlərin xarakterik xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aid edilir:

- kreditin qaytarılması prosesinin uzun müddəti əhatə etməsi;
- verilmiş borcun əmlak girovu ilə təminatına zəruriətin yüksək səviyyəsi;
- borcun ölçüsünün əmlakın, girovun qiymətindən asılılığı (bir qayda olaraq 60-70 %);
- qısamüddətli kreditlə müqayisədə faizin çox aşağı olması;
- bankla borclu arasında kredit münasibətlərinin inkişafının proqnozlaşdırılmasındakı çətinliklər;
- bankın resurslarının uzun müddətə uzaqlaşdırılması və s.

Bankın lizinq əməliyyatı lizinq şirkətinin kreditləşdirilməsi və əmlakın icarəyə verilməsindən avadanlığın dəyərinin hissə-hissə ödənilməsi ilə satışı fəaliyyətinə qədər geniş bir prosesi əhatə edir. Lizinq əməliyyatı həyata keçirilən zaman lizinq alan heç zaman, hətta ödənişləri qurtardıqdan, müqavilə müddəti bitdikdən sonra da özünü obyektin sahibi hesab edə bilməz. Müqavilənin müddətinin bitməsinə baxmayaraq lizinqverən lizinqalana müəyyən məbləğə və ya qalıq dəyərində obyektə almaq hüququnu verir. Lizinqverən obyektə (avadanlığı və s.) onun dəyərini tam ödəməklə alır və ona sahiblik hüququ əldə edir. Sonra bu obyektə borc faizləri hesablandıqdan sonra dəyərinin hissə-hissə ödənilməsi şərti ilə lizinqalana verir. Beləliklə bank lizinqalanı birbaşa və ya dolayısı ilə kreditləşdirmiş olur.

Lizinqin əsas funksiyası bu xidmətdən istifadə edən müəssisənin əsas fondlarındakı boşluğun doldurulması ilə onun tələbatının ödənilməsidir. Lizinqalan obyektin və ya avadanlığın tam dəyərini ödəmək imkanında olmur lakin uzun müddətə bu dəyəri bir qədər də artıq olmaqla hissə-hissə ödəməyə razı olur. Əslində müəssisə bunu bankdan pul formasında kredit almaqla da həyata keçirə bilər. Lizinq əməliyyatı isə mexanizmlərin sadələşdirilməsi və ixtisaslaşmanın üstünlüyü kimi faktorların təsiri ilə meydana gəlir. Yəni bank çoxsaylı müştərilərə lizinq xidməti göstərməkdənsə, ixtisaslaşmış lizinq şirkətləri ilə əməkdaşlığa üstünlük verir. Müəssisələr və fiziki şəxslər də öz növbəsində obyektə və avadanlığı bir qurumdan alıb, dəyərin də ona ödəmək kimi sadə prosedura üstünlük verirlər. Beləliklə, bankın aktiv kredit əməliyyatlarından biri olan lizinqin sadə alqoritmini Şəkil 1.1.-dəki kimi təqdim edə bilərik.

Şək. 1.1. Lizinq əməliyyatının algoritmi

Bankların faktoring əməliyyatı müştərilərin dövriyyə vəsaitlərinin sürətləndirilməsi funksiyasını yerinə yetirir. Bunun kredit əməliyyatından əsas fərqi ondan ibarətdir ki, burda tələblərin alışı-satışı həyata keçirilir. Bank müştərinin üçüncü tərəfdən alacağı ödənişi razılıq əsasında qiymətləndirməklə alır. Üçüncü tərəflə hesablaşmağı öz üzərinə götürür. Bu prosesdə müəyyən faiz gəlirləri əldə edilir.

Z.F.Məmmədovun fikrincə: Faktor şirkətlərin alacqları hesablarının satın alınmasında ixtisaslaşmış finans qurumudur. Faktoring qısamüddətli satışlardan alınan haqların faktorlara satılması ilə şirkətlərə fond saxlama imkanı verən bir finans texnikasıdır. Faktoring əməliyyatı (müştəri), borclu və faktoring şirkəti (faktor) olmaq üzrə üç tərəfdən ibarətdir.

Repo və əks-repo əməliyyatları istiqrazların alışı və satışı ilə xarakterizə olunmaqla mərkəzi bankla kommersiya bankları arasında həyata keçirilir. Kommersiya bankları üçün kredit fəaliyyəti, MB üçün isə bank sektorunun likvidliyini idarə edilməsi siyasətidir.

Repo – qiymətli kağızların geri satın alınmaq öhdəliyi ilə satılması, əks repo isə qiymətli kağızları geri satmaq öhdəliyi ilə alınmasıdır. Əməliyyatın mahiyyəti bundan ibarətdir ki, borc pul verilərək bunun müqabilində qiymətli kağız alınır, əməliyyatın sonunda isə qiymətli kağız borc verənə geri verilir və borcu alan aldığı pulu əlavə faizlə geri qaytarır.

Repo və əks-repo əməliyyatlarının müddəti 1 gündən 30 günə qədər ola bilər. ARMB-nin həyata keçirdiyi belə əməliyyatların 1 gündən 7 günə qədər olduğu müşahidə edilir.

Hazırda «Dövlət qısamüddətli istiqrazları ilə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının repo və əks-repo əməliyyatlarının aparılması haqqında müvəqqəti qaydalar» və «Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının qısa-müddətli notlarının buraxılışı, yerləşdirilməsi və tədavülü haqqında Qaydalar» qüvvədədir ki, bu normativ-hüquqi aktlarla repo və əks-repo əməliyyatları tənzimlənir.

Azərbaycanlı tədqiqatçılar Z.F.Məmmədov və Z.H.Zeynalovun fikrincə, bank kreditinin başlıca xüsusiyyəti ondadır ki, geri qaytarılma əsasında pul vəsaitlərinin dönə-dönə dövrəni və dövriyyəsini həyata keçirən banklar daha çox şəxsi kapitalından deyil, cəlb edilmiş resurslardan istifadə edir. Müəyyən subyektlərdən borc götürdüyü pul vəsaitlərini bank digər hüquqi və fiziki şəxslər arasında yenidən bölüşdürür. Eyni zamanda bank sadəcə pul vəsaitlərini deyil, pulu kapital şəklində borc verir.

Tədqiqatçı I.V.Aqeyev bankın aktiv əməliyyatlarına aşağıdakıları aid edib:

- Hüquqi və fiziki şəxslərə kreditlərin verilməsi;
- Digər banklara kreditlərin verilməsi;
- Qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşu və gəlir əldə etmək məqsədilə onların alışı;
- Digər banklarda depozitlərin yerləşdirilməsi;
- Digər banklarda müxbir hesabların açılması.

Göründüyü kimi bankın aktiv əməliyyatlarının əsasını məhz kreditləşmə təşkil edir. Bankların böyük əksərində aktivlərin 70%-ni və daha çox hissəsini müştərilərə verilmiş kreditlər təşkil edir. Bankın mənfəətinin aktiv əməliyyatlar hesabına formalaşdığını nəzərə alsaq, kredit portfelinin bank fəaliyyətində həlledici rola malik olduğunu deyə bilərik.

Kreditlərin cəlb edilməsi və kreditlərin verilməsi sahəsində bankın taktika və strategiyası onun kredit siyasətinin mahiyyətini təşkil edir. Hər bir bankın özünəməxsus kredit siyasəti mövcuddur və bu siyasət KB-nın forması, məqsədi, fəaliyyət

istiqlamətləri, fəaliyyət göstərdiyi ölkə və ya region, makroiqtisadi inkişaf xüsusiyyətlər, təşkilati və iqtisadi məsələlər və digər bu kimi yüzlərlə faktorun təsiri altında formalaşır. Kredit siyasətinin mükəmməlliyi, iqtisadi səmərəsi də bu təsir faktorlarının hansı səviyyədə qiymətləndirilməsi – nəzərə alınması ilə səciyyəvidir.

I.V.Aqeyevin fikrincə, bankın kredit siyasətinin əsas elementləri kredit portfelinin formalaşdırılması və idarə edilməsi ilə bağlıdır. Əslində kredit siyasəti birbaşa kredit portfelinin optimallığına, onun keyfiyyətli və effektivli olmasına xidmət edir.

Bankın kredit siyasətini formalaşdıran əsas elementlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- məqsədlər, hansı ki, kredit portfelini bu məqsədlərə müvafiq olaraq formalaşdırır, həmçinin kreditin formaları, qaytarılma müddətləri, ölçüləri və s. də bu məqsədlərin hədəflənməsi ilə müəyyənləşir;

- kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin, komisyion haqlarının müəyyən edilməsi siyasətinin və təcrübəsinin təsviri;

- standartların təsviri, hansı ki, onlarla bütün kreditlərin keyfiyyəti müəyyənləşdirilir;

- kreditlərin nisbi maksimal limitlərinin göstərilməsi;

- bankın xidmət etdiyi regionların, sahələrin, sferaların və ya iqtisadi sektorların təsviri, hansı ki, kreditlərin əsas hissəsi bu istiqamətlərə yönəldilir;

- problemlə kreditlərin müayinəsinin xarakteristikası, onların analizi və yaratdıqları çətinliklərdən çıxış yolları və s.

Bankın kredit portfelinin formalaşmasına təsir göstərən faktorlar sırasında ən mühümlərindən biri də bank xidmətləri bazarının spesifikasiyasıdır. Hər bir bank iqtisadiyyatın seçilmiş sahəsindən olan əsas müştərilərin borc vəsaitlərindəki payını və onların tələbatını nəzərə almalıdır. Bankın kredit siyasətinin işlənməsi zamanı kredit portfelinin formalaşdırılması istiqamətləri müəyyənləşdirilir, onun diversifikasiyasına optimal kredit siyasətinin müəyyənlişdirilməsi mövqeyindən baxılır.

Dünya ölkələrinin təcrübəsindən, o cümlədən Azərbaycanın mövcud təcrübəsindən çıxış edərək deyə bilərik ki, KB-da kredit portfellərinin formalaşdırılması və idarə edilməsində MB-ın məcburi və tövsiyyə xarakterli normativ-hüquqi aktları

müstəsna rol oynayırlar. Bununla yanaşı bankların öz daxili normativ sənədləri də mövcuddur ki, bunlar MB-in müvafiq aktlarına əsaslanmaqla kredit portfeli ilə bağlı zəruri standart və limitlər müəyyənləşdirilirlər. Risklərin idarə edilməsi məqsədilə belə standart və limitlərin siyahısı kifayət qədər geniş ola bilər. Bu barədə biz növbəti paraqrafda daha geniş bəhs edəcəyik. Kredit siyasətinin işlənməsində isə belə parametrlər ümumi xarakterli olmaqla və prioritetləri müəyyənləşdirməklə əsasən aşağıdakılardan ibarət olurlar:

- Bankın resursunun hansı hissəsi borcların verilməsində istifadə edilə bilər;
- Hansı tip kreditlər seçilə bilər, fərqləndirilə bilər, üstünlük verilə bilər;
- Kredit portfelinin hansı hissəsi müvafiq borc tipindən ibarət ola bilər;
- Ayrı-ayrı kreditorlar və sahələr üzrə kreditin qəbul edilən, yol verilən təmərküzləşməsi;
- Kreditlərin cəlb edilməsi üzrə limitlərin müəyyənləşdirilməsi və s.

«Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 34.2-ci maddəsi ilə MB-nin bankların və xarici bankların yerli filiallarının maliyyə sabitliyini təmin etmək məqsədilə prudensial normativlər və tələblər müəyyənləşdirmək hüququ təsbit edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Nizamnamə kapitalının minimum miqdarı;
- Məcmu kapitalın minimum miqdarı;
- Əsas və məcmu kapitalın risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərə nisbəti (kapitalın adekvatlıq əmsalları);
- Likvidlik göstəriciləri;
- Bir borcalan və ya bir-biri ilə əlaqədar borcalanlar qrupu üçün kredit risklərinin maksimum miqdarı;
- Məcmu iri kredit risklərinin maksimum miqdarı;
- Aidiyyatı şəxslərə və aidiyyatı şəxs adından hərəkət edən şəxslərə verilmiş kreditlərin maksimum miqdarı;
- Aidiyyatı şəxslərə və aidiyyatı şəxs adından hərəkət edən şəxslərə verilmiş məcmu kreditlərin maksimum miqdarı;
- Digər hüquqi şəxslərin kapitalında bankların iştirakının maksimum miqdarı;

- Digər hüquqi şəxslərin kapitalında bankların məcmu iştirakının maksimum miqdarı;
- Açıq valyuta mövqeyinin limitləri;
- Aktivlərin, balansarxası öhdəliklərin təsnifatından və qiymətləndirilmə-sindən asılı olaraq mümkün zərərin ödənməsi üçün xərclər hesabına yaradılan xüsusi ehtiyatlara aid tələblər;
- Fazlən hesablanması dayandırılmış aktivlərə aid tələblər;

§1.2. Kredit portfelinin keyfiyyət göstəricisi və real sektora təsiri

«Kredit portfelinin keyfiyyəti» anlayışı özündə bankın kreditləri ilə bağlı, bu kreditlərin təqdim edildiyi müştərilərlə bağlı bir sıra göstəriciləri birləşdirməklə bankın rəqabətqabiliyyətinin və onun inkişafının əsas parametri kimi funksiya daşıyır. Kredit portfeli bir sıra kriteriyalara uyğunlaşdırılmalıdır ki, həmin kriteriyalar portfelin keyfiyyətini xarakterizə edir. Kredit portfelinin keyfiyyətini şərtləndirən əsas amil onu təşkil edən kreditlər üzrə risklərin səviyyəsidir. Bu baxımdan «kredit portfelinin keyfiyyəti» və «risklərin idarə edilməsi» anlayışları bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədirlər. İkinci birincinin təmini məqsədlə mövcuddursa, onun səviyyəsindən asılı olaraq təşəkkül tapırsa, birinci də öz növbəsində ikincinin qiymətləndirilməsi parametri kimi çıxış edir. Tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə risklərin idarə edilməsi və kredit portfelinin keyfiyyətinin idarə edilməsi bank fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərini təşkil edir. Bankın bazardakı mövqeyi, rəqabətqabiliyyətliliyi bu fəaliyyətlərin təşkili səviyyəsindən daha çox asılıdır.

M.Z.Sabirov «Kommersiya banklarının kredit portfeli» adlı tədqiqat işində kredit portfelinin keyfiyyətinin üç əsas kriteriya üzrə qiymətləndirilməli olduğunu göstərib: kredit riski, gəlirlilik və likvidlik.

Məlum məsələdir ki, bankın kredit əməliyyatı və kredit xarakterli bütün əməliyyatları daim risklə müşayiət olunur. Kreditlər və onların formalaşdırdığı kredit portfeli risklərin daha aşağı səviyyəsinə uyğun olmaqla yanaşı həm də bankın

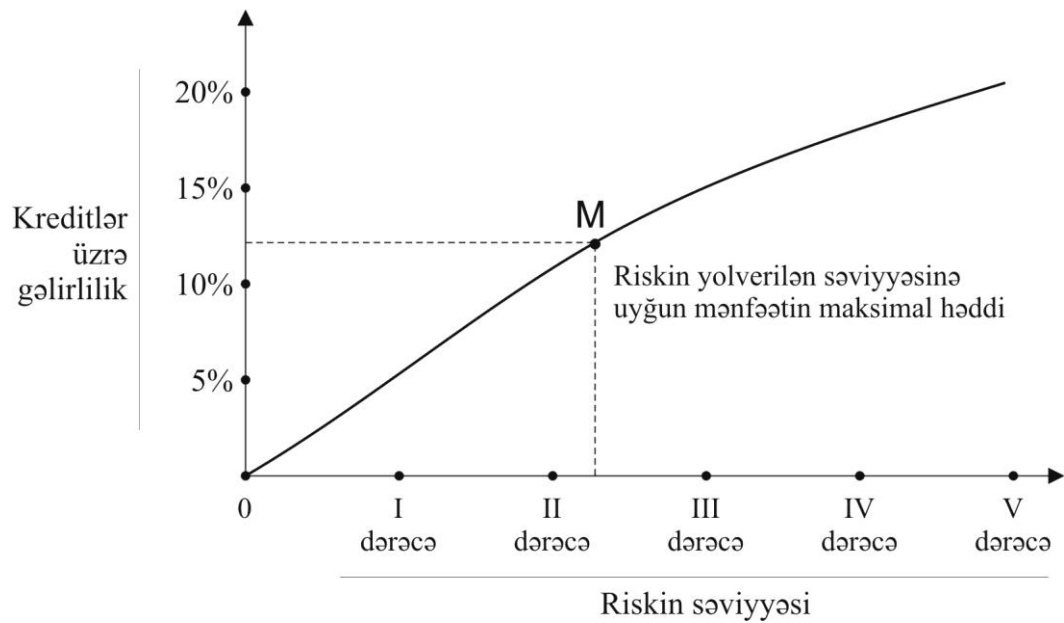

kommersiya maraqlarına cavab verməlidir. Bu maraq ilk növbədə zəruri likvidlik səviyyəsinin qorunması ilə mənfəətin maksimumlaşdırılmasından ibarətdir. Buna görə də tədqiqatçılar kredit portfeli ilə bağlı kredit riski, likvidlik və gəlirlilik xüsusiyyətlərini daha çox önə çəkirlər.

D.A.Lyaşovun fikrincə, kredit portfelinin keyfiyyəti – bu anlayış altında portfelin strukturunun elə bir xüsusiyyəti başa düşülməlidir ki, hansı ki, bu risklərin və likvidliyin yol verilən səviyyəsi ilə yanaşı mənfəətin maksimal səviyyəsini təmin edə bilsin. Tədqiqatçının qənaətinə görə, kredit portfelinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi metodu özündə növbəti sistem elementlərini birləşdirir: 1) qiymətləndirmə subyektləri; 2) qiymətləndirmə kriteriyaları; 3) qiymətləndirmə göstəriciləri; 4) kredit portfeli elementlərinin keyfiyyət qrupları üzrə təsnifləşdirilməsi.

Biz bu cür yanaşmaya bir çox Rusiyalı və Qərb alimlərinin işlərində rast gəlirik. Bu sistemlərə əsaslanan metodologiya kommersiya banklarının təcrübəsində geniş şəkildə öz praktiki tətbiqini tapmışdır. Belə bankların təcrübəsindən çıxış edərək kredit portfellerinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi subyektlərinə növbətiləri aid edə bilərik: kredit departamenti, kredit komitəsi, bankın daxili nəzarət və audit xidməti, reyting agentlikəri, kredit portfellerinin keyfiyyət qiymətləndiriciləri, mərkəzi bankın rəhbərlik və standartları, bankın özünün daxili təlimat və normativləri və s.

«Kredit riski» anlayışı geniş bir iqtisadi kateqoriya kimi təzahür etməklə kifayət qədər müxtəlif nəzəri baxış və yanaşmaları özündə təcəssüm etdirir. Kredit riski ilk növbədə kreditlərin və ona görə hesablanan faizlərin qaytarılmaması, yaxud vaxtında qaytarılmaması, tam qaytarılmaması təhlükəsini ifadə edir. Kredit portfeli üzrə risklərlə gəlirlilik arasında düz mütənasib xətti asılılıq mövcuddur. Bunu sadə didə belə izah etmək oar ki: yüksək riskli kreditlər həm də yüksək gəlirlidir, risklərin daha aşağı olduğu kreditlər üzrə isə gəlirlər də nisbətən azdır. Bunun sadə qrafikini Şəkil 1.2.-dəki kimi təqdim edə bilərik.

Şək. 1.2. Kredit portfelində risklə gəlirlilik arasında xətti asılılıq

Bu onunla izah edilir ki, KB-nın hamısı risklərn nisbətən az olduğu istiqamətlərdə kreditləşdirməyə maraqlı göstərilir. Bu da rəqabətin artmasına, nəticədə gəlirliyin minimumlaşmasına səbəb olur. Qeyd edilən xətti asılılıqda qarşılıqlı əks əlaqələr mövcuddur. Belə ki, kredit faizlərinin yüksək olmasında risklər əsas rol oynayır. Banklar yüksək riskli sahələrə kredit ayırarkən gözlənilən itkilərin kompensasiyası üçün yüksək faiz dərəcələri tətbiq edirlər.

ARMB-nin sənədlərində kredit riskinə növbəti tərif verilir: Kredit riski, aktivin dəyərini itirməsinə və ya dəyərsiz hala düşməsinə səbəb olan, borcalanın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi kimi hadisəsindən (balansdankənar hadisələr daxil olmaqla) yaranan zərər ehtimalıdır. Kredit risklərinin idarə edilməsində məqsəd, belə kredit hadisələrini aradan qaldırmaq, kredit riski təhlükəsini məqbul olan parametrlər daxilində saxlamaq, bank aktivlərinin sağlamlığını qorumaq və onlardan əldə olunaçaq gəlirlərin itkiləri örtəcəyini təmin etməkdən ibarətdir. Banklar, bütün kredit portfelinin riskini, eləcə də ayrı-ayrı kreditlərdə və ya əməliyyatlarda mövcud olan riskləri idarə etməlidir.

Bankların kredit portfelinin idarə edilməsində aşağıdakı risklər də xüsusi təsirlərə və əhəmiyyətə malikdir:

- bazar riski: faiz dərəcəsi, xarici valyuta məzənnəsi və kapitalın qiymətlərindəki enib-qalxmaların nəticəsində bank aktivinin bazar dəyərini dəyişməsindən itkiyə səbəb ola bilən ehtimaldır;

- faiz dərəcəsi riski: faiz dərəcəsinin dəyişilməsi nəticəsində yaranan riskdir və ilk növbədə faiz gətirən maliyyə alətlərinə təsir edir;

- kapitaal riski: kapitalın və digər bazar qiymətli kağızların qiymətindəki dəyişikliklərə görə yaranan riskdir və kapital portfelinə, hecinq və spekulyasiya məqsədləri üçün istifadə edilən kapitalın törəmə alətlərinə təsir göstərir;

- əmtəə-mal riski: əmtəə-mal qiymətlərindəki dəyişikliklərə görə yaranan riskdir və faktiki əmtəələrdən, əmtəə fyuçerslərindən və forvard müqavilələrindən ibarət portfellərə təsir göstərir və s.

Hər bir riskin idarə edilməsinin özünəməxsus metodologiya və alətləri mövcuddur ki, bununla bağlı aşağıdakıları qeyd etmək oar:

- Ümumilikdə maliyyə riskləri: Limitlər, hesablaşmalar mərkəzi, hesablaşmaların idarə edilməsi, əsasnamə, standartlar, təlimatlar, reqlament və digər alətlərdən istifadə etməklə təhlil, nəzarət, monitoring, limitlərin müəyyənləşdirilməsi, daxili audit, idarəetmənin informasiya sistemi və s;

- Kredit riski: Kreditlər üzrə gözlənilməz itkilər üçün xüsusi ehtiyat fondu, kredit reytingi və digər alətlərdən istifadə ilə kredit portfelinin idarə edilməsi, avtorizasiya, diversifikasiya, hedjirlik, təchizat, əhəmiyyətinə görə sıralama, qiymətqoyma, kapitalda pay və s;

- Likvidlik riski: İlkin və ikinci ehtiyatlar, mini banklar, pul bazarının instrumentləri və digər alətlərdən istifadə ilə aktivlərin və passivlərin idarə edilməsi, balansın idarə edilməsi, pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsi, fondların idarə edilməsi, portfelin aktiv idarə edilməsi, fondların konversiyası və s;

- Faiz dərəcəsi riski: Faiz fyuçersləri, opsiya, svoplar və digər alətlərdən istifadə ilə açıq mövqelərin idarə edilməsi, hedjirlik, diversifikasiya.

Bir sıra tədqiqatçılar iddia edirlər ki, əslində banklar kreditlər üzrə differensial faiz siyasətindən istifadə etməlidirlər və belə differensiallıq növbəti istiqamətlər üzrə ola bilər: iqtisadiyyatın sahələri üzrə differensial faiz siyasəti; borcalanın (firmanın,

şirkətin) ödəməqabiliyyətinin səviyyəsinə görə; borcalanın təqdim etdiyi girovun qiymətindən asılı olaraq; borcalanın bazardakı mövqeyindən asılı olaraq və s.

D.A.Lyaşova görə kredit portfelinin risk səviyyəsinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- Birincisi, məcmu kredit riski növbətilərdən asılıdır: 1. Portfelin ayrıca seqmentinin kredit riski dərəcəsi, hansı ki, qiymətləndirmə metodikası ümumi formada və seqmentin spesifikasiyasından asılı şəkildə ola bilər; 2 kredit portfelinin və onun ayrıca strukturunun diversifikasiyalaşdırılması;

- İkincisi, kredit riskinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sistemi qəbul edilməlidir.

Alimin fikrincə, kredit portfelinin gəlirliliyi yuxarı və aşağı sərhədlərə malikdir. Aşağı sərhəd kredit portfelinin müxtəlif seqmentləri üzrə həyata keçirilən əməliyyatların maya dəyəri ilə müəyyənləşir. Bu maya dəyərində personalın əmək haqqı və digər ödənişlər daxildir. Əməliyyatın maya dəyərində üzərinə portfeldə cəlb edilmiş resursa görə ödənilməli olan faizi gəldikdə gəlirliliyin aşağı sərhəddi formalaşır. Yuxarı sərhəd isə marların kifayət edən səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Rusiyada nəşr olunmuş «Böyük iqtisadi ensiklopediya»da marj anlayışı haqda aşağıdakılar qeyd edilmişdir:

Marj – birja məhsullarının alışı və satışı qiyməti arasında müxtəliflik. Firmanın bu məhsulların alış və satışından mənfəəti, hansı ki, bu fərqin səviyyəsindən asılıdır. Geniş mənada bank, birja, ticarət, sığorta təcrübəsində marj anlayışı altında faiz dərəcələri, qiymətli kağızların kursu, məhsulların qiymət arasında fərq başa düşülür. «Marj» anlayışına «mənfəət», «müxtəliflik», «depozit» anlayışları daha yaxındır. Bank fəaliyyəti sahəsində marj anlayışı növbəti mənəni verir: cəlb edilmiş və müştərilərə verilmiş kreditlərin faiz dərəcələri arasında fərq; cəlb edilmiş vəsaitlərin məbləği ilə verilmiş kreditlərin məbləği arasında fərq. «Bank marjı» anlayışına ensiklopediyada belə tərif verilmişdir: kredit faizlərinin və depozit faizlərinin həcmi arasında fərq, aktiv və passiv əməliyyatların faiz dərəcələri arasında fərq.

Iqtisadi ədəbiyyatlarda kredit portfelinin keyfiyyət göstəriciləri əsasən üç qrupda təsnifləşdirilmişdir: maliyyə göstəriciləri; seqmentləşdirmə göstəriciləri;

itkilərin proqnozlaşdırılan ölçüləri. Tədqiqatçı K.D.Valraven kredit portfeli üzrə kredit riski səviyyəsinin, gəlirlilik səviyyəsinin və likvidlik səviyyəsinin ölçülməsində aşağıdakı istiqamətləri əhatə edən göstəricilər sistemindən istifadəni zəruri hesab edir:

1. Kreditin məbləği və təyinatı;
2. Müştərinin maliyyə vəziyyəti;
3. Borcun qaytarılmasının müddət və sxemi;
4. Girovun keyfiyyəti;
5. Borclu haqqında informasiya;
6. Bankla borclular arasında qarşılıqlı əlaqə;
7. Kreditin qiyməti;
8. Pul axınının həcmi.

Alimin fikrincə, 2, 5 və 8-ci istiqamətlər üzrə göstəricilər kredit riskinin qiymətləndirilməsində, 1, 6 və 7 gəlirlilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsində, 1, 3, 4 və 6 isə likvidlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsində əsas təşkil edir.

Beynəlxalq təcrübədə kredit portfelinin elementlərinin keyfiyyət göstəricilərinə görə qruplaşdırılmasının müxtəlif formalarından istifadə edilir ki, onlardan növbətiləri qeyd etmək olar: nömrələmə sistemi; bal sistemi; oxşar portfellər sistemi; qarışıq forma və s.

Rusiya Mərkəzi Bankının hazırladığı «Kredit təşkilatlarında borclar üzrə mümkün itkilərə görə ehtiyatların formalaşdırılması qaydaları haqda» Əsasnamədə kreditlər risk dərəcəsinə görə 5 qrupda təsnifləşdirilmişdir:

- I (yüksək) keyfiyyət kateqoriyası (standart borclar);
- II keyfiyyət kateqoriyası (qeyri-standart borclar);
- III keyfiyyət kateqoriyası (şübhəli borclar);
- IV keyfiyyət kateqoriyası (problemlı borclar);
- V keyfiyyət kateqoriyası.

ARMB-nin hazırladığı «Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması» Qaydalarında aktivlərin növbəti təsnifləşdirilməsi verilmişdir: qənaətbəxş aktivlər; nəzarət altında olan aktivlər; qeyri-qənaətbəxş aktivlər; təhlükəli aktivlər; ümitsiz aktivlər.

I.V.Aqeyevin fikrincə, bankın kredit riskinin dərəcəsi əsasən aşağıdakı faktorlardan asılıdır:

- bankın kredit fəaliyyətinin hansısa sferada təmərküzləşməsi dərəcəsi, iqtisadiyyatdakı dəyişikliyə həssaslığı, onun məhsullarına tələbin elastikliyi, konyuktur dəyişikliliyinə meyilliliyi;
- bankın fəaliyyətinin az öyrənilmiş, yeni, qeyri-ənənəvi sferalarda təmərküzləşməsi;
- müştərilər arasında kreditlərin bölgüsü, onların xüsusi çəkisi;
- kreditlərin təqdim edilməsi üzrə bankın siyasətində dəyişikliklər;
- yeni və çox da uzun müddət əvvəl cəlb edilməmiş müştərilərin xüsusi çəkisi;
- girov qismində qəbul edilmiş qiymətliyə, onların bazarda realizasiyasının çətinliyi və ya qiymətini itirməyə meyilliliyi.

Kredit portfeli üzrə risklərin idarə edilməsi ayrı-ayrı bankların təcrübəsində və ümumilikdə dünya təcrübəsində müxtəlif metodologiyalara əsaslanır. Bir qayda olaraq kredit riskinin idarə edilməsi bir yox, bir neçə metod əsasında həyata keçirilir. Belə metodların müxtəifliyini ilk növbədə bankın öz strategiya və taktikası, kredit portfelinin xüsusiyyətləri, strukturu (müxtəlif parametrlər üzrə), digər tərəfdən isə bankın fəaliyyət göstərdiyi ölkədə mərkəzi bank tərəfindən həyata keçirilən tənzimlənmə, normativ-hüquqi aktlar və s. şərtləndirir. Bu müxəlifliklə yanaşı elə metodlar mövcuddur ki, bu demək olar ki, bütün bankların təcrübəsində istifadə edilir və kredit portfeli risklərinin idarə edilməsinin prioritetini təşkil edir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu metodlardan ən başlıcası kredit portfelinin diversifikasiyasıdır. Hətta diversifikasiya və onun səviyyəsi kredit portfelinin əsas keyfiyyət göstəricilərindən biri kimi çıxış edir.

Rusiyalı alim Q.S.Panova kredit risklərinin tənzimlənməsinin və idarə edilməsinin əsas metodlarını aşağıdakı kimi təsnifləşdirmişdir:

- aktivlər portfelinin diversifikasiyası;
- borcalanın ödəmə qabiliyyətinin əvvəlcədən analizi;
- kredit risklərinin örtülməsi üçün ehtiyatların yaradılması;
- kredit portfelinin optimal strukturunun analizi və dəstəklənməsi;

- borcun təminatının və onun məqsədəuyğun istifadəsinin tələbi.

Tədqiqatçı iddia edir ki, zəruri səviyyədə diversifikasiyalı portfelin formalaşdırılması üçün tətbiq edilən metodologiya növbətiləri özündə əks etdirməlidir: 1. Təqdim edilən kreditlərin rasionallaşdırılması (norma və limitlərin tətbiqi); 2. Borc alanların qruplar üzrə limitləşdirilməsi; 3. Kreditlər üzrə təminatların qəbulunun diversifikasiyası; 4. Borclar üzrə müxtəlif formada faiz dərəcələrinin və onların ödəniş qaydalarının qəbulu; 5. Kreditlərin müddətlər üzrə diversifikasiyası.

Kredit portfelinin rasionallaşdırılması, yəni portfeli təşkil edən kreditlər üzrə limit və normaların müəyyənləşdirilməsi portfelin strukturunu planlaşdırılan istiqamətə yönəltməklə zəruri diversifikasiya səviyyəsinin təmininə xidmət edir. Zəruri diversifikasiya səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi isə geniş iqtisadi, maliyyə və marketinq tədqiqatlarına əsaslanır.

Cədvəl 1.1.-də təqdim edilən göstəricilərin, parametr və istiqamətlərin sırasını daha da genişləndirmək olar. Lakin bu qeyd edlənlərin özü də göstərir ki, diversifikasiya həm də bir idarəetmə metodudur. O təkcə kredit portfelinin bir xüsusiyyəti, keyfiyyət göstəricisi deyil, həm də bir fəaliyyət kimi təzahür edir. İqtisadi ədəbiyyatlarda diversifikasiyanın üç tipinə əsasən geniş yer verildiyini görürük: portfel; coğrafi; qaytarılma müddətinə görə. Kredit portfelinin coğrafi diversifikasiyası risklərin idarə edilməsi baxımından kifayət qədər aktualdır. Kreditlərin ölkənin bir regionunda, bir bölgəsində təmərküzləşməsi riskli hesab edilir. Fors-major hallar, regionda inkişaf proseslərinin ümumi ölkə səviyyəsi ilə müqayisədə geri qalması, digər regional xarakterli problemlə kreditləşdirilən layihələri təhlükə altında qoya bilər. Ayrı-ayrı regionların iqtisadiyyatında ixtisaslaşma meyillərinin müşahidə edilməsi də coğrafi diversifikasiyanı zəruri şərt kimi diqtə edir.

Kredit riski əsasən dörd istiqamətdə təzahür edir: borc alanlarla əlaqəli risklər; borcun qaytarılmasının təmini üsulu ilə bağlı risk; sistem riski; fors-major riski. Bir sıra tədqiqatçıların kredit riskinin təsnifləşdirilməsi ilə bağlı nəzəri fikirlərinə əsaslanaraq təsnifləşdirmə kriteriyalarına əsasən növbətiləri aid edə bilərik:

Diversifikasiya məqsədilə kredit portfeli üzrə limitlərin müəyyənləşdirilməsi
istiqamətləri

Diversifikasiya meyarı	Limitlərin xüsusiyyətləri
1. Mülkiyyət münasibətləri nəzərə alınmaqla	Dövlət sektorunun payı; Özəl sektorun payı.
2. Fəaliyyət xarakterinə görə	Istehsal sektorunun payı; Xidmət sektorunun payı.
3. İqtisadi sahələr üzrə	Sənayenin payı; Aqrar sektorun payı; Maliyyə sektorunun payı; Ticarətin payı; Turizmin payı; Hasilat sənayesinin payı və s.
4. Kreditlərin istifadə xarakterinə görə	- İstehlak kreditləri; Korporativ kreditlər. - Fiziki şəxslərə verilən kreditlərin və hüquqi şəxslərə verilən kreditlərin xüsusi çəkisi və s.
5. Kreditlərin müddətinə görə	Uzunmüddətli kreditlərin payı; Ortamüddətli kreditlərin payı; Qısamüddətli kreditlərin payı.
6. Kreditlərə görə qəbul edilmiş təminatla görə	- Daşınmaz əmlakın payı; Qiymətli kağızların payı; Digər qiymətlilərin payı. - Yüksək likvidli təminatların xüsusi çəkisi; Likvid təminatların xüsusi çəkisi; Az likvidli təminatların xüsusi çəkisi.

riskin səviyyəsi; riskin bankın fəaliyyətindən asılılıq dərəcəsi; riskin miqyası; kreditin strukturu; riskin təsir dərəcəsi; riskin təzahürü xarakterinə görə; riskin idarə olunma səviyyəsinə görə. İqtisadi ədəbiyyatlarda kredit riskinin idarə edilməsi alətlərindən əsasən aşağıdakılara üstünlük verilmişdir:

- bir və ya bir-biri ilə əlaqəli qrup borcalanlara təqdim edilən kreditlər üzrə limitlərin tətbiqi;
- borcalanın kreditqabiliyyətinin analizinin həyata keçirilməsi;
- risklərin «udulması» metodlarının qəbul edilməsi;
- kreditləşdirmənin diversifikasiyasının həyata keçirilməsi və s.

ARMB-nin KB-rı üçün hazırladığı «Risklərin idarə edilməsi standartı»nda kredit riskinin idarə edilməsinə yönəldilmiş limitlərlə bağlı növbəti müddəalar öz əksini tapmışdır: Kredit limitləri hər qarşı tərəf və yaxud müştəri üçün müəyyən

edilməlidir. Biznes bölmələri, yeni kredit öhdəlikləri qəbul etməzdən əvvəl Risklərin İdarəediməsi Departamenti ilə kredit limitlərinin mövcudluğunu yoxlamalıdır.

Bank fəaliyyətində müşahidə edilən risklərin biri də likvidlik riskidir, hansı ki, bu bankın aktiv əməliyyatlarına birbaşa təsirlərə malikdir. Həm də likvidlik riskinin formalaşmasında da diversifikasiya səviyyəsi (xüsusilə də müddət və faizlərə görə diversifikasiya) həlledici rol oynayır. Likvidlik riski, bankın aktivlərində olan artımı maliyyələşdirə bilməməsi və öz öhdəliklərini vaxtılı-vaxtında yerinə yetirə bilməməsi riskidir. ARMB-nin sənədində banklara təsir göstərə biləcək üç növ likvidlik riski fərqləndirilmişdir:

- Qısamüddətli nağd vəsaitlərə olan tələbləri yerinə yetirmək üçün kifayət qədər pul və qiymətli kağızları saxlaya bilməməsi;
- Əlavə maliyyələşdirməni əldə edə bilməməsi;
- Bazar mövqeyini bağlaya və ya ləğv edə bilməməsi.

Likvidlik riskinin idarə edilməsi məqsədilə bank daim sərbəst vəsaitlərə malik olmalıdır. Bu isə həmin vəsaitlərin gəlir gətirmək imkanlarını məhdudlaşdırır. E.Suprunoviçin sözləri ilə desək bankın likvidliyi ilə mənfəətliliyi arasında dilemma fəaliyyətdədir. İqtisadi ədəbiyyatlarda likvidlik riskinin məhdudlaşdırılması, onun qiymətləndirilməsi, analizi ilə bağlı növbəti metodlar nəzərdən keçirilmişdir: GAR; modelləşdirmə; tələb və öhdəliklərin neytrallaşdırılması; limitlərin təyini və s.

Aktivlərin idarə edilməsində də likvidlik riski daim nəzərə alınır və aktivlər üzrə gəlirlərə mənfə təsir göstərməkdədir. ARMB-nin müəyyənləşdirdiyi qaydalara görə aktivlər üzrə likvidliyin idarə edilməsi aşağıdakı istiqamətləri əhatə etməlidir:

- müxbir hesablardakı qalıqların monitorinqi;
- kreditləşmə həcmnin monitorinqi;
- kredit portfelinin keyfiyyətinin monitorinqi;
- kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin monitorinqi;
- bankın qiymətli kağızlar portfelinin monitorinqi;
- repo əməliyyatları üzrə alınmış qiymətli kağızların monitorinqi;
- təminat qismində istifadə oluna bilən aktivlərin monitorinqi;

- likvidliyin adekvat səviyyədə saxlanılması məqsədilə satma bilən əsas və digər qeyri-likvid vəsaitlərin monitorinqi.

Tədqiqatlar göstərir ki, diversifikasiya likvidliyin təmin edilməsində mühüm təsirlərə malikdir. Xüsusilə passivlər üzrə diversifikasiya, yəni vəsaitlərin cəlb edilməsi mənbələrinin diversifikasiyası likvidliyin təmini baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Çoxsaylı iqtisadi ədəbiyyatlarda kredit riski ilə bağlı təsnifləşdirmələri ümumiləşdirərək, müvafiq metodologiyaları nəzərə alaraq belə risklərin əsas mənbələrinə növbətiləri aid edə bilərik: fırıldaqçılıq (dələduzluq) riski; təchizatçılar və alıcıların riskləri; qiymət riski; istehsal riski; təminat riski; məzənnə riski.

Fırıldaqçılıq riski borcalanın qəsdən, məqsədli şəkildə müqavilə öhdəliklərinə əməl etməməsini nəzərdə tutur. Bu risk idarə edilməsini kifayət qədər mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Əsas qiymətləndirmə metodu borcalanın kredit tarixçəsinin araşdırılmasıdır. MB-ın böyük əksərində kredit tarixçələrinin məlumat bazası yaradılır və kommersiya banklarının bu bazaya çıxışları təmin edilir. Artıq ARMB-də də belə bir sistem fəaliyyət göstərməkdədir. Qonşu Rusiya Federasiyasında isə hətta «Kredit tarixçələri haqqında» 218 sayılı Federal Qanun da 2005-ci ildən qüvvədədir.

Ümumilikdə fırıldaqçılıq riskinin idarə edilməsi məqsədilə borcalanın ilkin qiymətləndirilməsi zamanı əsas götürülən meyarlara növbətilər aid edilir: kredit tarixçəsi; təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi dövrünün uzunluğu; maliyyə axınları. Bu meyarlara əsaslanan qiymətləndirmə metodlarının tətbiqindən sonra likvid girovun qəbul edilməsi riskin əsas idarəetmə metodu kimi çıxış edir.

Təchizatçılar və alıcılarla bağlı kredit riski əsasən onların bazar mövqələrindən irəli gəlir. Xüsusilə də monopoliyanın mövcud olduğu bazarda müəssisənin məhdud sayda təchizatçı və alıcılara malik olması kredit riski təhlükəsini səciyyələndirir. Bu baxımdan kreditləşdirmə zamanı borcalanın bazar mövqeyinin, onun fəaliyyətinin diversifikasiya səviyyəsinin öyrənilməsi də əhəmiyyətlidir. I.V.Aqeyev kreditlər üzrə kontragentlərin analizi kriteriyalarına aşağıdakıları aid edib və hesab edir ki, qiymətləndirmə bu parametrlər əsasında aparılmalıdır:

- təchizatçı və alıcıların böyük kəmiyyəti mövcuddur, onların əvəzlənməsi imkanı var;

- təchizatçı və alıcıların böyük kəmiyyəti mövcuddur, onların əvəzlənməsi imkanı məhduddur;

- təchizatçı və/və ya alıcıların çox da böyük olmayan kəmiyyəti mövcuddur, onların əvəzlənməsi imkanı var;

- təchizatçı və/və ya alıcıların çox da böyük olmayan kəmiyyəti mövcuddur, onların əvəzlənməsi imkanı məhduddur;

- təchizatçı və/və ya alıcı bazarda inhisarçıdır.

Birinci kriteriya 5 bal ilə qiymətləndirilir və kreditləşdirmə üçün risk baxımından məqbul sayılır, sonuncu isə 1 bal ilə qiymətləndirilməklə riskli hesab edilir. Diqqət yetirsək görürük ki, birinci kriteriya müvafiq olaraq diversifikasiyanın yüksək səviyyəsini, sonuncu kriteriya isə ən aşağı səviyyəsini xarakterizə edir. Bu onu göstərir ki, tək kredit portfelinin diversifikasiyası deyil, həm də portfel üzrə müştərilərin fəaliyyətinin də diversifikasiyası əhəmiyyətlidir. Diversifikasiyanın dərinliyi artıqca risklərin udulması imkanları genişlənir.

D.I.Amelinə görə kreditin keyfiyyətinə ilk növbədə iki faktor təsir göstərir: borcalanın maliyyə vəziyyəti və borcalanın kreditə xidmət keyfiyyəti. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kateqoriyaların alim bu iki kriteriyaların kəsişmə nöqtəsi kimi formalaşdığını göstərmişdir və həmin meyarların göstəriciləri Cədvəl 1.2.-də verilmişdir.

Cədvəl 1.2.

Borcalanın maliyyə vəziyyəti və xidmət keyfiyyəti meyarlarının göstəriciləri

Borcalanın maliyyə vəziyyəti	Borcalanın kreditə xidmət keyfiyyəti		
	Yaxşı	Orta	Pis
Yaxşı	Standart (I keyfiyyət kateqoriyası)	Qeyri-standart (II keyfiyyət kateqoriyası)	Şübhəli (III keyfiyyət kateqoriyası)
Orta	Qeyri-standart (II keyfiyyət kateqoriyası)	Şübhəli (III keyfiyyət kateqoriyası)	Problemlı (IV keyfiyyət kateqoriyası)
Pis	Şübhəli (III keyfiyyət kateqoriyası)	Problemlı (IV keyfiyyət kateqoriyası)	Ümidsiz (V keyfiyyət kateqoriyası)

Bir çox metodlardan istifadə edilməsinə baxmayaraq, diversifikasiya müasir dövrdə kredit portfeli üzrə risklərin neytrallaşdırılması və idarə edilməsinin ən mütərəqqi üsulu hesab edilir. Kredit portfelinin diversifikasiyasının da öz qanunları mövcuddur. Bu qanunlar bank nəzəriyyəçilərinin nəzəri baxışlarının praktikada tətbiqi nəticəsində uzun illər boyunca formalaşmış və təkmilləşmişdir. Bank fəaliyyəti sahəsində tədqiqatçı A.A.Lapırov bu qanunların əsasən aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərmişdir:

- bir sahədə fəaliyyət göstərən bir neçə müəssisəyə, yaxud müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən, ancaq bir-bir ilə texnoloji proseslər baxımından bağlı olan müəssisələrə kreditlərin verilməsi;

- bir borcalana ümumi kreditərdə müəyyən faiz həcmindən çox kreditin verilməməsi;

- bankın kredit fəaliyyətinin iqtisadiyyatda dəyişikliklərə həssas olan hər-hansı sferada təmərküzləşdirilməməsi;

- bankın kredit fəaliyyətinin az öyrənilmiş, yeni, qeyri-ənənəvi sferada təmərküzləşdirilməməsi;

- yeni və çoxdan cəlb edilməmiş müştərilərə təqdim edilən kreditlərin müəyyən məbləğdə məhdudlaşdırılması.

Ümumilikdə kredit portfeli üzrə riskləri tamamilə ləğv etmək mümkün deyildir. Diversifikasiyanın maksimal səviyyəsinin nəticəsi olaraq riskləri yalnız müəyyən səviyyəyə qədər azaltmaq mümkündür. Bu baxımdan tədqiqatçılar riskləri iki qrupda təsnifləşdirirlər: - Qeyri-sistematik risk: riskin diversifikasiya olunan hissəsini ifadə edir; - Sistemik risk: riskin diversifikasiya olunmayan hissəsi. Qeyri-sistematik risk borcalanın fəaliyyəti və bazarın konyuktur dəyişikliyi ilə əlaqədar faktorlarla müəyyən edilir. Sistemik risk isə global şəraitdən irəli gəlməklə, bankın və borcalanın fəaliyyətindən asılı deyildir. Bu baxımdan diversifikasiyanın maksimal səviyyəsi qeyri-sistematik riskin minimal səviyyəsini şərtləndirsə də, sistemik risk öz qüvvəsində qalır.

Diversifikasiya olunmayan sistemik riski əsasən aşağıdakı faktorlar şərtləndirir:

- global və milli iqtisadiyyat səviyyəsində iqtisadi böhran, maliyyə böhranı;
- ölkə səviyyəsində siyasi sabitliyin pozulması, müharibə və digər hadi-sələr;
- qanunvericilikdə dəyişikliklərin edilməsi;
- ölkədə investisiya mühitinin pisləşməsi;
- iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi;
- fiskal siyasətin sərtləşdirilməsi və s.

Kredit portfelinin keyfiyyət göstəricilərinin müxtəlif nisbətləri əsasında onun risklilik, gəlirlilik və likvidlik göstəriciləri müəyyənləşdirilir. Bu metodologiya əksər tədqiqatçılar və banklar tərəfindən qəbul edilmişdir. Məsələn, risklilik səviyyəsinin ölçülməsi üçün aşağıdakıların istifadəsi geniş yayılmışdır:

- məcmu kredit riskinin kredit portfelinin ölçüsünə nisbəti;
- məcmu kredit riskinin bankın kapitalına nisbəti;
- vaxtı keçmiş borcların bankın kapitalı ilə ehtiyat fondunun cəminə nisbəti;
- ehtiyat fondunun vaxtı keçmiş borclara nisbəti;
- ehtiyat fondunun gəlir gətirməyən borclara nisbəti;
- ehtiyat fondunun kredit portfelinin ölçüsünə nisbəti və s.

Gəlirliliyin səviyyəsini isə aşağıdakı nisbətlər xarakterizə edə bilər:

- faiz marjının kredit portfelinin ölçüsünə nisbəti;
- faiz marjının bankın kapitalına nisbəti;
- faiz marjının gəlir gətirən borclara nisbəti;
- gəlir gətirməyən borcların kredit portfelinin həcmində nisbəti və s.

Kredit portfelinin ölçüsününü depozitlərə nisbəti, yaxud bankın kapitalına nisbəti isə likvidlik səviyyəsini ifadə edir.

Diversifikasiya prosesində iqtisadi mühit xüsusi təsirlərə malikdir. İqtisadi ədəbiyyatlarda iqtisadi mühitin təsirlərindən bəhs edilərkən üç səviyyə fərqləndirilir: makromühit, mkromühit və daxili mühit. Diversifikasiya zamanı bu səviyyələr üzrə analizlərin aparılması zəruri şərt kimi çıxış edir. Belə analizlər üçün müxtəlif metodlar mövcuddur və onlar bankların, həmçinin digər müəssisələrin təcrübəsində geniş şəkildə istifadə edilməkdədir. Bu metodların da hər birinin üstünlükləri və çatışmazlıqları mövcuddur. Belə analiz metodlarından aşağıdakıları göstərmək olar:

- PIMS;

Üstün cəhəti: daim yenilənən böyük həcmli materialların istifadəsi; sahə strukturunun nəzərə alınması;

Çatışmazlığı: Bu metodda konkret müəssisənin fəaliyyətinin unikal şərtlərinin nəzərə alınmasına baxılmır;

- STEP;

Üstün cəhəti: Makromühitin müxtəlif elementlərinin qarşılıqlı asılı fəaliyyətinin nəzərə alınması və analizin ardıcılığı;

Çatışmazlığı: Bu metodun ardıcılığında makromühitin elementləri həmişə dəqiq qarşılıqlı fəaliyyətdə olurlar;

-GAP;

Üstün cəhəti: Strategiyanın və idarəetmə metodlarının işlənməsinə kompleks yanaşma;

Çatışmazlığı: Analiz zamanı müəssisənin məqsədləri formalaşdırılarkən iqtisadi mühitin dəyişikliyinə adaptasiya faktorları nəzərə alınmır;

-SWOT;

Üstün cəhətləri: Daxili və xarici mühitin kompleks analizi, iqtisadi mühitin elementlərinin qarşılıqlı təsirlərinin üzə çıxarılması;

Çatışmazlığı: Xüsusi biliklər və yüksək ixtisaslaşmış ekspertlər tələb edir;

- Matris analizi;

Üstün cəhətləri: Tətbiqinin sadəliyi, biznesin müxtəlif sferalarında tətbiqi imkanları; sahə və məhsulların həyat tsiklinin nəzərə alınması;

Çatışmazlığı: Cari konkret pozitsiyalar və mümkün inkişaf istiqamətləri ilə bağlı məhdudlaşdırıcı və sxematik təqdimatlar verir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi kommertiya banklarının fəaliyyətində GAP metodundan istifadəyə üstünlük verilir. MB-ın tələb və tövsiyələrində də bu metodun prioritetliyini görürük. ARMB-nin KB-rı üçün tətbiq etdiyi «Bankların likvidliyinin idarə olunması haqqında Qaydalar»da da GAP metodundan istifadə nəzərdə tutulmuş, onun istiqamət və qaydaları müəyyənləşdirilmişdir.

Fikrimizcə, kredit portfelinin diversifikasiyası zamanı SWOT analizlərə də geniş yer verilməlidir. Xüsusilə iqtisadi sektorlar arasında diversifikasiya aparılarkən bu sahələrin güclü tərəflərinin, zəif tərəflərinin, imkanlarının və qorxularının dəqiq müəyyənləşdirilməsi və nəzərə alınması önəmlidir. Bunun üçüncü SWOT analiz artıq təcrübədə özünü doğrultmuş ən mütərəqqi üsullardan biridir. Bank sferasında kifayət qədər biliyə malik ekspertlərin cəmləşdiyini nəzərə alsaq SWOT anaizlərin tətbiqi üçün ciddi maneə görünmür.

Kredit portfeli üzrə risklərin idarə edilməsində diversifikasiyanın yeri və rolu barədə aşağıdakı fikirləri qeyd etmək olar:

- kredit portfeli üzrə risklərin idarə edilməsində bir çox metodlardan istifadə edilsə də, heç bir halda diversifikasiyadan imtina edilmir, əksinə diversifikasiya bu metod və yanaşmalar arasında daim öz prioritetliyini saxlayır;

- diversifikasiya mümkün itkilərin bankın ümumi kredit portfelinə və rəqabətqabiliyyətliliyinə təsirinin neytrallaşdırılması baxımından unikal bir vasitə kimi çıxış edir;

- kredit portfelinin optimal strukturunun formalaşdırılmasına yönəldilmiş diversifikasiya fəalyyəti bir sıra endogen və ekzogen faktorların əhəmiyyətli təsirləri ilə səciyyəvidir;

- diversifikasiya tək risklərin azaldılması deyil, həm də gəlir mənbələrinin ekstensiv artımı ilə aktualdır və istənilən mərhələdə bankın inkişafını dəstəkləyir və s.

Diversifikasiyanın bankın kredit fəaliyyətində rolu və onun nəzəri əsaslarının praktiki aspektləri müasir dövrdə aktuallığı ilə diqqət mərkəzindədir. Bundan əlavə, kredit portfelinin kommersiya bankının fəaliyyətində əhəmiyyətinin, həmçinin kredit portfelinin səmərəliliyində və risklərin idarə edilməsində diversifikasiyanın əhəmiyyətinin daha ciddi arqumentlərlə araşdırılması zərurəti vardır. Bu baxımından kredit portfelinin diversifikasiya amilləri, onların təhlili və qiymətləndirilməsi, bu kontekstdə diversifikasiyalı kredit portfelinin strukturunun formalaşmasında makroiqtisadi inkişafın əhəmiyyətinin öyrənilməsi zərurət kimi ortaya çıxır.

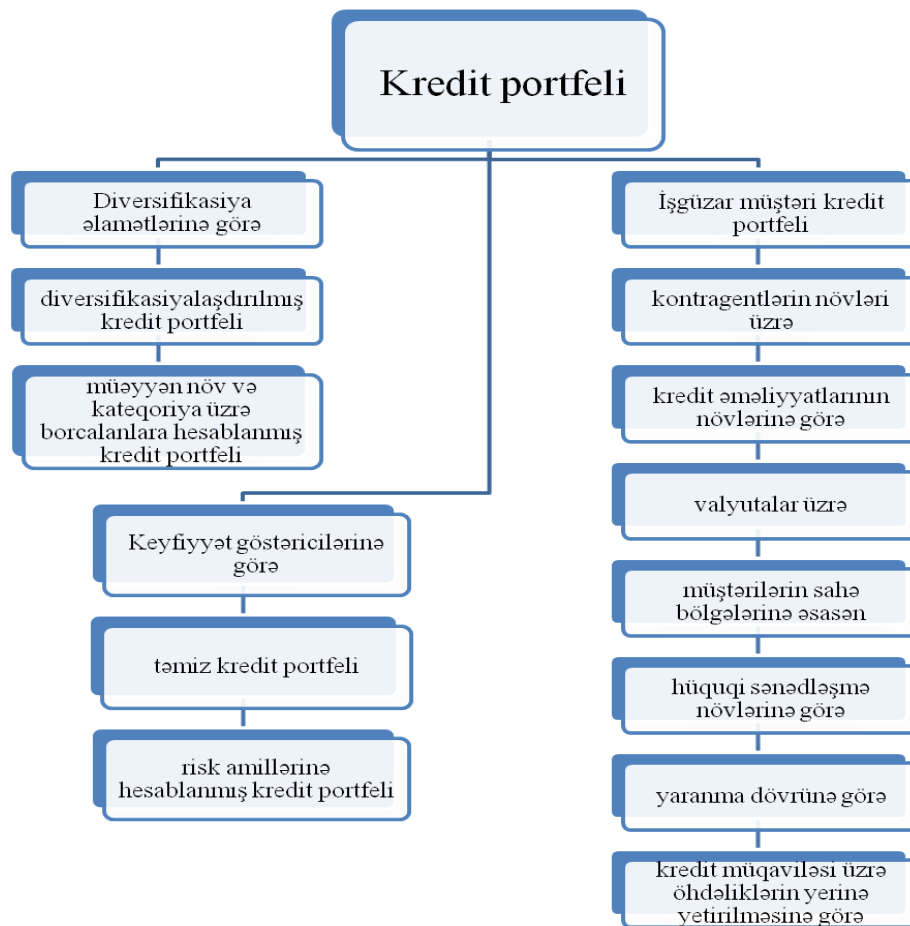
II FƏSİL. KREDIT PORTFELİNİN DIVERSİFİKASIYASI VƏ REAL SEKTORA TƏSİRİ AMİLLƏRİ

§2.1. Kredit portfelinin diversifikasiyası

Kredit portfeli məcmu əhəmiyyətinə görə bank fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi xarakterizə olunur. Bu portfeldə təkcə bankın fəal kredit resurslarının göstəriciləri öz əksini tapmayıb. Portfelin fəaliyyət dairəsi əsas müştəri kateqoriyasını əhatə etməklə, KB-nın kredit və marketing siyasətinin və bu siyasətlə bağlı strateji fəaliyyət istiqamətlərinin mühüm bank mexanizmi və aləti kimi çıxış edir. Bir qrup alimlərin apardıqları təhlillərə əsaslansaq, kredit portfelinin optimal və balanslaşdırılmış modelləri daha çox fərqlənilir. Optimallıq baxımdan kredit portfelinin KB-nın qarşısında konkret iqtisadi meyarlar və göstəricilər həddində yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur. Balanslaşdırılmış kredit portfeli dedikdə isə, struktur və maliyyə əmsalları baxımından bank fəaliyyətinin iki əsas göstəricisinin – “risk” və “gəlirliliyin” qarşılıqlı nəzərə alınması, başqa sözlə, bu iki göstərici arasında balanslaşdırılmış bank fəaliyyətinin təşkili əsas meyar götürülür. Funksional təyinatına, diversifikasiya əlamətlərinə, keyfiyyət səviyyəsinə, valyuta növlərinə, əməliyyat xarakterlərini və s. meyarlara əsaslansaq, kredit portfelinin növlərinin və formalarının təsnifatı Şəkil 2.1- də verilmişdir.

Kredit portfelinin formalaşdırılması, hazırlanması və bankın strateji fəaliyyət prinsiplərinə uyğun təşkil edilməsi prinsiplial xarakter daşıyır. Belə ki, əslində kredit portfeli üzrə nəzərdə tutulan tədbirlər KB-nın kredit siyasətinin əsasını təşkil edir. Məlum olduğu kimi, bank sistemi və kredit sektoru milli iqtisadiyyatın iqtisadi inkişaf proseslərində sabit və dinamik inkişafın mühüm elementlərindən hesab olunur. Hər bir dövlət özünün makroiqtisadi və makromaliyyə sahəsindəki siyasətlərinin əsasında bank sisteminin sabit fəaliyyətinə və dayanıqlılığına ciddi önəm verir. Bank sisteminin inkişafına ciddi təsir göstərmək imkanına malik bir qrup makroiqtisadi və siyasi amilləri qeyd etmək mümkündür:

Şək.2.1. Kommersiya banklarının kredit portfelinin əlamətlərinə görə təsnifatı (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

- mal-pul münasibətlərinin inkişaf səviyyəsi;
- ictimai və iqtisadi qaydalar, onun məqsədi və sosial istiqaməti;
- qanunvericilik əsasları və aktlar;
- iqtisadiyyatda bankların rolunun və mahiyyətinin ümumi qiymətləndirmə səviyyəsi.

Bundan əlavə, dövlətin bank sistemində ciddi önəm göstərməsi və bu istiqamətdə çoxfunksiyalı siyasət mexanizmlərin olması, bank sektorunun daha səmərəli fəaliyyəti üçün tam zəmanət verilməsi kimi qəbul etmək olmazdı. Belə ki, bu iqtisadi və bank siyasəti mexanizmlərinin idarəetmə əsaslarının, xüsusilə, KB-da əsas kredit me-

xanizmi kimi çıxış edən kredit portfelinin fəaliyyətinə və onun diversifikasiyalaşdırılması tədbirlərinə təsir göstərən əsas amillərin dərinlən öyrənilməsi, nəzərə alınması vacibliyi ilə seçilir. Tədqiqatçı-alim T.Getman kredit portfelinin keyfiyyətə idarəedilməsinin əsas elementlərini vermişdir:

- idarəetmə metodu;
- idarəetmə rıçaqları;
- informasiya kanalları;
- hüquqi-normativ əsaslar;
- kadr təminatı.

Kredit portfelinin diversifikasiyasına təsir göstərən əsas amillər sırasında bankın birbaşa fəaliyyəti və işinin təşkili ilə asılı olmayanlara aşağıdakıları aid etməklə olar:

- milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi vəziyyəti;
- kredit resurslarına olan tələbatın səviyyəsi, yəni təklif və tələb arasındakı mütənasıblıq səviyyəsi;
- verilmə müddətindən və nə dərəcədə təcili olmasından asılı olaraq, kreditə olan təklif və tələbin həcmi;
- kreditləşdirmə proseslərinə dövlətin pul-kredit və maliyyə siyasətinin təsiri;
- MB-ın kredit riskinin azaldılması və kredit dərəcələri üzrə apardığı siyasət;
- Kredit bazarının inkişaf tendensiyaları və priortet istiqamətlərin effektivliyi səviyyəsi;
- kredit bazarının regional və beynəlxalq inkişaf prioritetləri və meyarları;
- kredit əməliyyatlarının risklik səviyyəsi, risklərin sığortalanması sisteminin çevikliyi və s.

Kredit portfelinin strukturunun effektivliyinin qiymətləndirilməsi, təhlili və onun diversifikasiyasına təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsində kommərsiya banklarının fəaliyyətində bir qrup göstəricilərin əhəmiyyəti böyükdür. Bunlara bankın kredit fəallığının ümumi göstəriciləri, bankın əməliyyatları üçün cəlb edilmiş kredit resurslarından səmərəli istifadənin əmsallıq səviyyəsi, şübhəli borcların əmsalı, bank aktivlərində vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi üzrə göstəricilər, bankın öz kapitalının

həcminə nisbətə vaxtı keçmiş kreditlərin göstəriciləri, bank resurslarının yenidən maliyyələşdirilməsi, bankın kredit əməliyyatlarından əldə etdiyi gəlirin göstəriciləri və sairələr daxildir.

Kredit portfelinin diversifikasiyasına təsir edən əsas amillərin təhlilinə və müəyyənləşdirilməsinə metodiki yanaşmaların müxtəlifliyi və spesifik xüsusiyyətləri xüsusi maraq kəsb edir. Bir qrup tədqiqatçıların araşdırmaları əsasında bu qənaətə gəlmək mümkündür (M.Aqafonova, V. Qerasina və R.Rəsulov, Y.Tisyaçnaya, B.Purliyev və B. Annaqurbanova, K.Ostapçuk, T. Kosterina və s.). M.Aqafanova hesab edir ki, banklar kredit portfelini diversifikasiyalaşdırarkən ilk növbədə kredit resurslarının bir istiqamətdə toplanmasının qarşısının alınmasını və sabit gəlirin əldə edilməsinə təminatı hədəfləyirlər. Bu halda müəllifə görə, kredit portfelinin diversifikasiyasına təsir edən kənar amillər sırasında regionun struktur yenidənqurulması siyasətinin prioritetləri, iqtisadiyyat sahələrinin vəziyyəti və bu sahələrin strukturunun mobilliyi, rəqabətqabiliyyətliliyi, müştərilərlə bağlı amillər sırasında kreditləşdirilmiş layihələrin vaxtında icra edilməməsi və hesabat-proqnozda nəzərdə tutulmuş effektivlik səviyyəsinin təmin olunmaması, kredit verilmiş müəssisələrdə menecment və marketingin təşkili səviyyəsi, bankın öz fəaliyyəti ilə bağlı amillər sırasında kredit verilmiş müştərinin bankın kredit siyasətinin meyarları ilə uyğunluğu, bankın ümumi kredit resurslarında kredit qoyuluşuna tələb edilən kreditin payı, əsas kredit borclarının və onlara hesablanmış faizlərin ödəmə müddəti yer almışdır.

Y.Qerasina və R.Rəsulov belə hesab edirlər ki, kredit portfelinin effektivli idarə edilməsi və onun diversifikasiyalaşdırılmasına təsir edən amillərin maksimum nəzərə alınması üçün bir sıra prinsiplərin qorunması vacibdir. Bunlara borcalanların kreditləşdirilməsi şərtlərinin kreditlərin qaytarılması kontekstində müəyyənləşdirilməsinin maksimum işləkliyi, bankın fəaliyyətində aparılan əməliyyatlara adekvat kredit risklərinin qiymətləndirilməsi sisteminin qurulması və idarə edilməsi, kredit resurslarının verilməsi üzrə qəbul edilmiş qərarların konfliktsiz və mübahisəsiz olmasının vacibliyi, kredit resurslarının ödənilməsinin başa çatdırılması proseslərinin sonuna qədər kredit sövdələşmələrinin icrasının monitorinqinin keçirilməsi, bankın kredit resurslarının, o cümlədən, valyuta üzrə resurslarının kredit portfeli ilə optimal

balanslaşdırılması, korporativ müştərilər, o cümlədən, regionlar və sahələr üzrə kredit əməliyyatlarının müəyyən limit çərçivəsində verilməsi sisteminin qurulması, müştərilərə kredit xidmətinin kompleksləşdirilməsi, kredit bazarlarındakı rəqabət mühitinin nəzərə alınması və bank risklərinin minimumlaşdırılması üzrə preventiv tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi, müştərilərin kredit resurslarına olan tələbatının maksimum ödənilməsinə imkan yaradılması, kredit portfelinin formalaşdırılmasına sistemli və kompleks yanaşmanın təmin edilməsi və digərləri aid olunmuşdur. Y.Tisyaçnaya görə, kredit portfelinin diversifikasiya problemlərinə kompleks yanaşma olduqca vacibdir. Müəllif kredit portfelinin effektivliyinin artırılması və onun strukturunun optimallaşdırılması, ona təsir edən amillərin maksimum nəzərə alınması məqsədilə, həmçinin daha effektivli və obyektiv kredit portfelinin formalaşdırılması üçün, bu proseslərdə inteqral göstəricilərdən (indikatorlardan) istifadənin, xüsusilə makroiqtisadi göstəricilərə əsaslanmağın vacibliyini bildirmişdir. B.Purliyev və B. Annaqurbanova isə kredit portfelinin effektivliyinin qiymətləndirilməsində əsas göstəricilər kimi faiz dərəcələrinin effektivliyini, təmiz əldə edilmiş gəlirin həcmi, daxili gəlirlik normasını, mənfəət və kredit qoyuluşunun özünü ödəmə müddətini qeyd etmişlər. Bu göstəricilər əsasında və onların qarşılıqlı əlaqələri kontekstində KB-nın optimal kredit qoyuluşu, kredit portfelinin formalaşdırılması və onun diversifikasiyasına təsir edən amillərin nəzərə alınması təmin edilə bilər.

Tədqiqatçı-alim K.Ostapçuk kredit portfelinin strukturunun diversifikasiyasına təsir edən amillərdən kreditləşdirmə subyektlərini, kreditin verildiyi obyektləri və təyinatını, kreditin müddətini, verilmiş borcun həcmi, borcalanın ödəmə qabiliyyətini, bunun ödəmə mənbələrini və metodlarını, kreditin qiymətini, borcalanın hansı fəaliyyət sahəsinə aid olmasını göstərmişdir. Kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılması zamanı risk amillərin müəyyənləşdirilməsi və nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət daşıyır:

- kreditin təmin edilmə riski;
- diversifikasiyalaşdırma riski;
- kredit resurslarının bir neçə fəaliyyət sahəsinə və ya müştərilərə yönəldilməsi riski;

- coğrafi risk;
- əməliyyat risk;
- kreditlərin ödənilməməsi riski;
- kreditləşdirmənin təmin ediləsi;
- borcalanların kateqoriyalar üzrə bölünməsi;
- müştərinin coğrafi yerləşməsi;
- kreditlərin idarəedilməsi;
- vaxtı ötmüş kreditlərin müddəti;
- kreditlərin qiymət formalaşdırılması və s.

Kredit portfelinin diversifikasiyasına təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsində və adekvat tədbirlərin işlənilib hazırlanmasında kredit portfelinin mütəmadi monitorinqinin təşkili zərurəti diqqət cəlb edir. Bu halda aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi reallaşa bilər:

- kredit portfelinin segment limitlərinin təhlili;
- kredit təminatı və onun qaytarılması əhəmiyyətlərinin metodiki materiallar və təlimatlar toplusu ilə təmin edilməsinin vəziyyəti;
- kredit risklərini yaradan halların təhlili və qiymətləndirilməsi;
- KB-nın fəaliyyətinə ciddi təsir göstərən kənar amillərin təhlili və tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi;
- kredit portfelinin tərkibini daxil olan kredit resurslarının keyfiyyətə dəyişilməsinin qiymətləndirilməsi;
- kredit əməliyyatlarının dinamikasına adekvat olaraq, kredit portfelinə differensial nəzarətin təşkili və onun strukturunun dəyişməsinin qiymətləndirilməsi və s.

Tədqiqatçı T.Kosterina kredit portfelinin strukturunun formalaşmasında mühüm amillər kimi – verilən kreditlərin gəlirliliyi və risklərini, ayrı-ayrı kreditlərə borcalanların tələbatını, MB tərəfindən müəyyənləşdirilmiş kredit risklərinin normativlərini, qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlərin strukturunu, məqsədli müştəriləri qeyd etmişdir. Müəllifə görə kredit diversifikasiyasına ciddi təsir edən göstəriciləri - mütləq, nisbi, o cümlədən, xarici təsir və daxili struktur təsiri göstəricilərinə bölmək

daha düzgün olardı. Bu məsələdə müəlliflə razılaşmaq daha düzgün olardı. Belə ki, KB-nın fəaliyyətində mütləq göstəricilər, məsələn, qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlərin həcmi, müxtəlif valyutalarda verilmiş kreditlərin həcmi, iri kreditlərin həcmi, hüquqi, fiziki şəxslərə və digər rezidentlərə verilmiş kreditlərin məbləği, verilmiş kreditlərin sahələr üzrə həcmi və sairələr əsasında bankın kredit portfelinin effektivliyini qiymətləndirmək obyektiv ola bilər. Nisbi göstəricilərin, məsələn, bankın daxili və xarici strukturlarının göstəricilərinin təhlili bankın daxili və xarici kredit bazarında fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə imkan verir və kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılmasına təsir edən amillərin daha obyektiv və səmərəli müəyyənəndirilməsinə şərait yaradır. Kredit portfelinin diversifikasiyasına təsir edən amillərin müəyyənəndirilməsi və adekvat tədbirlərin işlənilib hazırlanması KB-dan kredit portfelinin diversifikasiyasına kompleks yanaşmanı şərtləndirir və bu proseslərdə risk amillərini nəzərə alaraq, kredit resurslarının (xidmətlərinin) müxtəlif fəaliyyət sahələri üzrə bölüşdürülməsini, kreditlərin müddəti və gəlirliyinin nəzərə alınmasını zəruri edir. Kredit portfelinin strukturunda neqativ tendensiyaların aşkarlandığı zamanı, operativ və səmərəli diversifikasiyalaşdırma zərurət kimi çıxış edir. Belə halda banklar kredit siyasətinin və risklərin idarə olunması üzrə strateji tədbirləri mövcud vəziyyətə adekvat təkmilləşdirilməli və səmərəli diversifikasiya elementlərini müəyyənəndirərək kredit portfelinin strukturuna daxil etməlidir.

Ümumiyyətlə, kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılmasında prinsiplial məqamlar və vəzifələr kimi verilmiş kreditlərin risklik dərəcəsinin azaldılması, kredit əməliyyatlarının müxtəlif meyarlar əsasında limitləşdirilməsi və effektivliyinin artırılması və sairələr xüsusilə seçilir. Tədqiqatçı-alim L.Kravets hesab edir ki, kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılması proseslərində mühüm amillərin müəyyənəndirilməsi üçün kredit portfeli ilə onun qarşısında duran vəzifələrin əlaqəsinə ciddi fikir vermək lazımdır. Bu halda bank əsasən iki mühüm vəzifəni hədəfləyir: kredit portfelinin strukturunun optimal müəyyənəndirilməsi və informasiyaların sistemləşdirilməsinə əsaslanmaqla analitik baza yaratmaqla, kredit portfelinin formalaşdırılmasının cari, potensial problemlərinin müəyyənəndirilməsi, nəhayət bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi. Tədqiqatçı L.Primostka isə bildirir

ki, KB-nın kredit portfelinin formalaşmasında, strukturunun diversifikasiyalaşdırılmasında mühüm təsiredici amillərdən biri kimi bankın xidmət etdiyi bazarın spesifikliyi fərqlənir. Bizə görə, müəllif fikrində haqlıdır. Belə ki, bankın kredit portfelinin formalaşdırılması və diversifikasiyalaşdırılması proseslərində gəlirliliyin səviyyəsi kredit portfelinin strukturunun optimallığından və həcmindən bilavasitə asılıdır. Digər tərəfdən, hansı bazara xidmət etməsindən asılı olaraq, gəlirlik səviyyəsi fərqli xarakter daşıyır. Məsələn, əgər bankın ipoteka kreditləri üzrə ixtisaslaşsın və kredit portfelinin strukturunda bu tip kreditlərin payı çoxdursa, gəlirin dərəcəsi az olsa belə, uzunmüddətli dövr üçün bankın gəlirlik səviyyəsi nəzəri baxımdan sabit ola bilər. Digər bir misal, bank istehlak malları üzrə kreditləşdirməkdə fəaldırsa, şübhəsiz, problemlə kreditlərin yaranma ehtimalı böyükdür və bununla belə, bank qısa müddətli kredit qoyuluşu dövründə digər kredit növlərinə nisbətən əlverişli bazar konyunkturu şəraitində daha çox gəlir əldə etmək imkanı qazana bilər. Əslində kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılmasına təsir edən ayrı-ayrı elementlərin (amillərin) düzgün qiymətləndirilməsindən bankın fəaliyyətinin dayanıqlığı və kredit bazarında rəqabətqabiliyyətliliyi birbaşa asılıdır. Bu baxımdan kredit portfelinin işlək elementlərinin və effektiv mexanizmlərinin hazırlanması, həyata keçirilməsi kredit portfelinin strukturunun diversifikasiyalaşdırılmasının qarşısında duran strateji vəzifələrdən biri kimi xarakterizə olunur. Kredit portfelinin strukturunun formalaşdırılmasına və diversifikasiyasına təsir edən amilləri çox hallarda üç qrupa bölünməsinə daha çox rast gəlinir: ümumi iqtisadi amillər, bank amilləri və sosial amillər. Cədvəl 2.1.-də isə kredit portfelinin formalaşdırılmasına təsir edən amillərin təsnifatı verilmişdir.

Cədvəl 2.1.-nin təhlili göstərir ki, qloballaşma və maliyyə böhranları bütün hallarda bankların fəaliyyətinə ciddi təsir göstərən amillərdəndir. İqtisadiyyat və bank sahəsindəki dəyişiklər, həmçinin yüksək gəlirli riskli razılaşmaların bağlanması amilləri də bu qəbildəndir. Sırf bank amili baxımından xarici borcalanların kreditləşdirilməsini və bankların aqressiv kredit siyasətini göstərmək olar. Sosial prizmadan baxdıqda ayrıca təsiretmə imkanına malik amil kimi, sosial sahədəki dəyişiklikləri – rifah halının artması, işsizlik və sairələri qeyd etmək mümkündür.

Kredit portfelinin formalaşdırılmasına təsir edən amillərin təsnifatı

Amillərin adı	amillər qrupu		
	ümumi-iqtisadi	bank	sosial
qloballaşma, maliyyə böhranları	+	+	+
bank sektorunun beynəlxalq maliyyə axınına açıq olması	+	+	
iqtisadiyyat və bank sahəsində dəyişiklik	+	+	+
xarici borcalanların kreditləşdirilməsi		+	
sosial sahədə dəyişiklik: rifah halının artması, işsizlik			+
istehlakçının iqtisadi təfəkkürünün dəyişməsi: riskə meylin artması	+		+
yüksək gəlirli riskli razılaşmaların bağlanması	+	+	+
bank sektorunda müştərilərin cəlb edilməsi üzrə rəqabətin artması		+	
bankların aqressiv kredit siyasəti		+	
kredit məhsullarına qiymətqoyma üzrə bank siyasəti		+	+
istehlak kreditləşdirməsinin həcmnin və payının artımı		+	+
kredit qabiliyyətliliyi, borcalanın məsuliyyəti		+	+

Rus alimləri V.Jarikov, M.Jarikova və A.Evseyçev kredit portfelinin keyfiyyətə anlayışının, mahiyyətinin və strukturunun spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi nəticəsində kredit risklərinin məcmusunun daha yaxşı başa düşülməsi imkanın yaranmasına səbəb olacağını qeyd etmişlər. Müəlliflər kredit riskinin göstəricilərinin qiymətləndirilməsi və onların kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılmasında əsas amillər sırasında yer almasını vacib hesab edirlər. Bu göstəricilərə kredit əməliyyatlarının zərərlik əmsalı, kredit riski əmsalı, ssudalar üzrə zərərlərin bağlanması əmsalı, məcmu kredit riski əmsalı, bir nəfər borcalana düşən riskin maksimal həcmi, xüsusi veksel öhdəlikləri üzrə normalar və sairələr daxildir.

Kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılmasına təsir edən amillərin öyrənilməsi və nəzərə alınması, ilk növbədə, bir sıra tədbirlərin müəyyənləşdirilməsini və həyata keçirilməsini şərtləndirir;

–kredit portfelinin və onun aktivlərdə xüsusi çəkisinin artımının təmin edilməsi;

–kredit məhsullarının çeşidlərinin genişləndirilməsi və optimallıq prinsipi əsasında modelləşdirilməsi;

–kredit portfelinin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi;

–ümumi kredit portfelinin artırılması;

–problemlı kreditlərin ümumi kredit portfelində xüsusi çəkisinin azaldılması;

–bank ehtiyatlarının ümumi kredit portfelinə nisbətdə balanslaşdırılması;

–kredit biznesinin strukturunun bazar konyunkturasına və perspektiv tendensiyalara adekvat təkmilləşdirilməsi;

–balansdan silinən ümitsiz kreditlərin ümumi kredit portfelinə nisbətdə minimuma endirilməsi;

–kredit portfeli üzrə konsentrasiya risklərinin minimallaşdırılması;

–kredit portfelinin nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsi;

–kredit portfelinin artan gəlirliyini təmin edəcək tədbirlərin işlənib hazırlanması və reallaşdırılması;

–kredit portfeli üzrə xərclərin minimallaşdırılması;

–kredit resursları üzrə faiz dərəcələrinin sabit saxlanılması və s.

Tədqiqatçı alimlər O.Lavruşin və H.Valentseva kredit portfelinin diversifikasiyasına təsir edən amillərin spesifik xüsusiyyətlərinin araşdırılması məqsədilə, bu problemin iki mühüm aspektdə - kateqoriyalar və fundamental əsaslarla baxılmasını vacib hesab etmişlər. İ. Larionova isə bildirir ki, kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılmasında təsiredici amillərin əsas mahiyyəti kredit riskinin elementlərinə ilə bağlıdır. Tədqiqatçı Q.Menyaylo kredit funksiyalarının təhlili və KB-nın funksiyalarına əsaslanaraq, kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılmasında beş funksiyaya xüsusilə fərqləndirmişdir. Bu funksiyalara kredit əməliyyatları üzrə real pul yerləşdirmələrinin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi, kreditlərin birləşdirilməsi, kredit risklərinin minimallaşdırılması, bankın gəlirlik bazasının diversifikasiyası və genişləndirilməsi, nəhayət, bankın dayanıqlılığının artırılması aiddirlər.

Tədqiqatçılar A.Litvinova və A. Iyevlevaya görə, kredit portfeli potensial olaraq, özündə bankın fəal aktivlərinin məcmusunu birləşdirir və kredit portfelinin

məqsədli parametrlərini müəyyənləşdirir. Kredit portfeli son nəticədə bankın fəaliyyətində kredit siyasətinin reallaşdırma səviyyəsini əks etdirir.

Kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılması proseslərində KB-nın kredit portfelinin keyfiyyətə təhlil meyarları bir sıra məqamları özündə birləşdirir:

- hər bir verilmiş ssuda üzrə sənədləşmənin və kredit işlərinin yoxlanılması, ssudaların təsnifatlaşdırılması;
- iri kreditlərin öyrənilməsi;
- faizlər ödənilməyən ssudaların üzə çıxarılması;
- insayderlərlə razılaşmaların həcmnin və xarakterinin qiymətləndirilməsi;
- kredit riskləri üzrə itkilərin bağlanması üçün kifayət qədər ehtiyat resursların müəyyənləşdirilməsi

Kredit portfelinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədilə, tədqiqatçılar Y.Bibikova və S.Dubova bir qrup qiymətləndirmə kateqoriyalarını müəyyənləşdirmişlər. Bunlarla kredit borcunun məbləği və təyinatı, borcalanın maliyyə vəziyyəti, girov, ssudanın ödəmə müddəti və sxemi, borcalan barədə kredit informasiyası, bankla borcalan arasında qarşılıqlı münasibətlər və kreditin quyməti daxil edilmişdir.

Kredit portfelinin diversifikasiyasına təsir edən amillərin əksəriyyəti bu və ya digər vasitələrlə, qarşılıqlı təsir mexanizmləri sayəsində makroiqtisadi inkişafın əsas indikatorları (göstəriciləri) ilə bağlıdır. Bu baxımdan diversifikasiyalı kredit portfelinin formalaşmasında makroiqtisadi inkişafın əhəmiyyətinin araşdırılmasına və bu sahədə əsas göstəricilərin təsir xüsusiyyətlərinə baxılması məqsədəuyğun zərurət kimi çıxış edir.

§2.2. Real sektorun inkişafının kredit portfelinin formalaşmasına təsiri

Makroiqtisadi indikatorların iqtisadi inkişaf proseslərinin bank sistemində təsiri iqtisadi ədəbiyyatda və iqtisadi-nəzəriyyəçilərin elmi əsərlərində ciddi diskussiya mövzularından biri kimi aktuallığı ilə fərqlənmişdir. Makroiqtisadi sabitliyin dəyişil-

məsi, deformasiyası, şübhəsiz milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinə öz təsirini göstərmək iqtidarındadır və əksər hallarda belə də olur. Bununla belə, makroiqtisadi inkişafın bank sektoruna və onun kredit siyasətinə mənfi və ya müsbət təsiri, əslində milli iqtisadiyyatın ümumi inkişaf proseslərinə birbaşa təsiri səviyyəsi ilə üst-üstə düşür.

Makroiqtisadi inkişafın əsas problemlərinə və indikatorlarına bunları daxil etmək olar:

- ictimai məhsulun həcmnin və strukturunun formalaşdırılması;
- iqtisadi artımın amilləri və mexanizmləri;
- iqtisadiyyatda konyunktur dəyişikliklərin və tsikl deformasiyalarının səbəbləri;
- iqtisadiyyatın pul və real sektorlarının qarşılıqlı münasibətləri;
- inflyasiyanın təbii və sosial-iqtisadi nəticələri;
- milli iqtisadiyyat səviyyəsində məşğulluğun nizamlanmasına və işsizliyin səviyyəsinə təsir göstərən amillər;
- milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinə və onun dəyişməsi tendensiyalarına dövlət siyasətinin təsiri;
- milli iqtisadiyyatın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin vəziyyətinə və inkişafına təsiri.

Makroiqtisadi nəzəriyyənin əsas yaradıcısı C.Keynsin “Məşğulluğun, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi” əsərində “dövlətin makroiqtisadi siyasətinin sabitləşdirməsi mühüm müddələrdən biri kimi qiymətləndirilmişdir. Görkəmli iqtisadiyyatçılar Nobel mükafatı laureatı V.P. Samuelson və professor V.Nordxaus özlərinin “İqtisadiyyat” əsərində dövlət siyasətinin və makroiqtisadi səviyyənin pul-kredit siyasətinə, fiskal siyasətinə təsirini xüsusi qiymətləndirmişlər. Müəlliflərə görə, pul kredit siyasətindəki spesifik amillərdən biri də iqtisadiyyatda pul təklifinin müəyyənləşdirilməsidir. Pul kütləsinin dəyişdirilməsi faiz dərəcələrinin artıb və ya azalmasına, bununla bərabər iqtisadiyyatda kapital qoyuluşuna, mənzil tikintisinə və xarici ticarətə ciddi təsir göstərir. Ən ciddi halda isə, iqtisadiyyatın əsas göstəricisi olan ÜDM-ə təsir edir.

Makroiqtisadi inkişafın və bununla bağlı makroiqtisadi indikatorların ölkənin tədiyyə balansına təsiri nəticəsində kredit portfelinin ciddi deformasiyaya məruz qalmasına səbəb olur və onun strukturunun diversifikasiyaşdırılmasında bu dəyişikliklərlə bağlı amillərin nəzərə alınması zərurəti yaranır. Məsələn, valyutanın devolvasiyası qiymət artımını yaradır. Bu isə KB-da tələbatı artırır. Məlumdur ki, bu halda MB valyuta bazarında investisiya metodu ilə milli valyutanın bahalaşmasının qarşısını almaqla israrlıdırlar və bunun üçün öz ehtiyatlarını xarici valyuta hesabında möhkəmləndirilər. Avstraliyalı iqtisadçı T.Svanın hazırladığı iqtisadi modelə görə isə, faiz dərəcələrinin səviyyəsində dünya maliyyə bazarlarında makrosabitliyin ümumi səviyyəsi birbaşa asılılıq təşkil edir. Bu halda müəllif makroiqtisadi siyasətin koordinasiyasını “payların bölüşdürülməsi probleminə” görür. Bankların praktiki fəaliyyətlərində makroiqtisadi inkişafın pul kütləsi və kredit resurslarının faiz dərəcələrinin səviyyəsinə təsiri ilə bağlı adekrot tədbirlərin və diversifikasiya rıçaqlarının optimal işlənilməsi hazırlanmasındakı mürəkkəblilik T.Svanın “makroiqtisadiyyat siyasətin koordinasiyası”na verdiyi önəmində nə dərəcədə haqlı olduğunu göstərir. Milli iqtisadiyyatların maraq indikatorlarını və problemlərini araşdıran professor H.Rüstəmbəyov milli iqtisadiyyatın əsas maraq indikatorlarına aşağıdakıları aid etmişdir:

- təbii ehtiyatlar, əhalinin sağlamlığı və mental keyfiyyəti;
- ölkənin intellektual və istehsal potensialı;
- makroiqtisadi tarazlıq parametrləri;
- milli məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyi;
- investisiya mühiti;
- vətəndaşların iqtisadi hüquqları.

Bir qrup Azərbaycanlı iqtisadçı-alimlər də, professor H.Rüstəmbəyovun milli iqtisadi maraqların tarazlığının qorunmasında önəm verdiyi ayrı-ayrı elementlərin spesifikliyini araşdırmışlar. N.Məmmədov və digərlərinin mülahizələrinə görə, Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına keçməsi xeyli dərəcədə kredit münasibətləri potensialının reallaşdırılması ilə bağlıdır. Odur ki, bazarın formalaşmasının zəruri

şərtlərindən biri də pul tədavülünün və kreditinin köklü islahatıdır. İslahatın başlıca məqsədi pul resurslarının mərkəzləşdirilmiş qaydada yenidən bölgüsünün minimuma endirməklə maliyyə bazarında onların əsasən üfqi hərəkətlərinə nail olmaqdır. Bu məsələdə müəlliflərin mövqeyi hazırkı praktiki bank fəaliyyəti və onun əsas segmentlərindən olan kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılması problemləri ilə makroiqtisadi inkişaf indikatorlarının qarşılıqlı asılılığı şəraitində obyektiv təsir bağışlayır. Diversifikasiyalaşdırılmış kredit portfelinin mahiyyətinin əsasında, ilk növbədə kredit resurslarının təyinat obyektlərinin şaxələndirilməsi, daha effektivli sahələr üzrə paylanması, bölüşdürülməsi, makroiqtisadi inkişafın parametrlərinə adekvat kredit siyasətinin formalaşdırılması və bank sisteminin əsasını təşkil edən KB-nın fəaliyyətlərində bu amillərin nəzərə alınmasıdır. Tədqiqatçı-alim Ş.Abdullayev ölkənin makroiqtisadi sabitliyinin əldə edilməsində pul-kredit siyasətinin rolunu araşdırarkən, bank islahatlarının dərinləşdirilməsini, iqtisadi inkişaf tempinə uyğun monetar pul siyasətinin təminatını, dayanıqlı iqtisadi artıma adekvat bank sisteminin inkişaf etdirilməsini xüsusi qeyd etmişdir.

Bank fəaliyyətinə və diversifikasiyalı kredit portfelinin formalaşmasında makroiqtisadi indikatorların rolunu araşdırarkən bir sıra spesifik iqtisadi anlayışların təsiri xüsusi maraq doğurur. Məsələn, “monopolizmliliyin” qiymətlərə, milli istehsal proseslərinə, istehlak səviyyəsinə etdiyi təsirlərini qeyd edən M.Kaletsk “monopoliya dərəcəsinin” əmsalını tədqiq edərkən, bu halı bazar iqtisadiyyatı şəraitində firmanın qiymət üzrəində hökmranlığı kimi səciyyələndirir. Makroiqtisadi səviyyədə bu vəziyyətin əsas təsiri iqtisadi fəallığın azalması, istehsalın azalması və sairələrlə bağlıdır. Bu halda dövlət tərəfindən pul-kredit siyasətinin kombinasiyalaşdırılması, başqa sözlə, kredit resurslarının diversifikasiyalaşdırılması siyasətinin fəallaşdırılmasına zərurət yaranır. Postkeyns nəzəriyyəçiləri olan – P.Devidson və F.Erestis bazar iqtisadiyyatının əsas makroiqtisadi indikatorları kimi – istehsal proseslərinin səviyyəsini qeyd etmişlər. H.Minski isə hesab edir ki, “maliyyə qeyri-sabitliyinin gipotezası” əsasən makroiqtisadi səviyyədə maliyyələşdirmənin, başqa sözlə, kreditləşdirmənin səviyyəsiindən birbaşa asılıdır. Digər postkeynsli iqtisadçılar A.Lindebek və D. Snover hesab edirlər ki, makroiqtisadi səviyyədə insayderlərin monopoliyası nəticəsində

iqtisadiyyatda işsizliyin səviyyəsi artır, çoxlu sayda oxşar orta səviyyəli firmaların iqtisadi fəallığı zəifləyir, maliyyə və kredit resurslarının çoxşaxəli bölüşdürülməsi və əlavə gəlirin əldə edilməsi imkanları azalır. Bu elmi mülahizələrin əsasında yer alan arqumentləri ümumiləşdirsək, bu qənaətə gəlmək olar ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində makroiqtisadi səviyyədə dövlətin iqtisadi siyasətində institusional islahatların aparılmasına ciddi önəm verilməli, makroiqtisadi indikatorların diskriminasiyasının qarşısı alınmalıdır. Dövlət gəlirliyin artırılması siyasətini yürütməlidir. Şübhəsiz, bu şəraitdə pul-kredit siyasətinin balanslaşdırılmasında optimal modellərin işlənilib hazırlanmasına daha böyük imkanlar yaranar, bank sisteminin fəaliyyətində effektivli mexanizmlərin formalaşdırılması intensivləşər, o cümlədən, diversifikasiyalı kredit portfelinin strukturunun təşkilində daha səmərəli alətlər formalaşar və s.

Kredit resurslarının iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılmasında rolunu qeyd etməklə yanaşı, bu proseslərin qarşılıqlı olması diqqəti cəlb edir. Əgər milli iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının modernizasiyalaşdırılması, iqtisadi inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsi və bütövlükdə makroiqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün kredit resursları kifayət qədər tələb edilirsə, adekvat olaraq, bank sistemində kredit resurslarının effektivli idarə olunması, KB-nın kredit portfelinin strukturunun təkmilləşdirilməsi, onun optimal diversifikasiyalaşdırılması məqsədilə dövlətin sabit pul-kredit və bank siyasəti, KB-nın isə effektivli kredit siyasəti, bununla bağlı səmərəli bank fəaliyyəti alətlərinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi lazım gəlir. Makroiqtisadi səviyyədə şaxələndirilmiş kredit qoyuluşu milli iqtisadiyyatın inkişafına əlavə stimullar verir, istehsalın genişlənməsinə şərait yaradır, əsaslı kapital qoyuluşunu təmin edir, investisiyaların cəlbinə əlverişli şərait yaradır, müxtəlif kredit xidmətləri hesabına əhalinin iqtisadi fəallığı artır, sahibkarlığın inkişafına müsbət təsir göstərir. Əslində diversifikasiyalı kredit portfelinin formalaşmasında makroiqtisadi inkişafın müxtəlif sahələri mühüm elementlər kimi çıxış edirlər. Bunlardan əsas elementlər kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- milli iqtisadi inkişaf və artım prosesləri;
- ümumi daxili məhsul;
- milli gəlirlər;

- milli məcmu məhsul;
- təklif və tələblərin məcmusu;
- daxili və xarici investisiyalar;
- qiymətlərin ümumi səviyyəsi;
- istehlak tələbatının səviyyəsi;
- işsizlik və yoxsulluğun səviyyəsi;
- əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə səviyyəsi;
- xarici ticarət dövriyyəsi;
- pul-kredit siyasəti;
- dövlət büdcəsinin sabitliyi;
- kredit sisteminin səmərəliliyi;
- valyuta ehtiyatları;
- dövlət borcu.

İngilis iqtisadçısı Alfred Marşall iqtisadiyyatı “sivilizasiyanın normal fəaliyyəti barədə elm” adlandırmışdır. Görkəmli iqtisadçının fikirlərində haqlı olması, ilk növbədə, iqtisadiyyatın makroiqtisadi elementlərinin təsirində özünü əyani göstərmək iqtidarındadır. Belə ki, makroiqtisadi inkişafın çoxsaylı işlək mexanizmləri və elementləri milli iqtisadiyyatın inkişafını və bütövlükdə dünya təsərrüfat sisteminin fəaliyyət mexanizmlərini formalaşdırır. Milli iqtisadi inkişaf və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində isə bank fəaliyyəti bütün iqtisadi-təsərrüfat həlqələrinin, iqtisadi proses tsikllərinin əsas elementlərindən biri kimi xarakterizə olunur. Bu proseslərdə KB-nın diversifikasiyalaşdırılmış kredit portfeli və geniş çeşiddə bank-kredit xidmətləri ilə təmsil olunması, onların işinin effektivliyi ilə birbaşa bağlıdır. Bir qrup rusiyalı alimlərin qənaətinə görə, makroiqtisadi problemlərin öyrənilməsi və bu sahədə iqtisadi siyasətin fəallaşdırılması iqtisadiyyatın bütövlükdə sabitləşdirilməsi üçün əsas ola bilər. Digər rusiyalı alimlər qrupu isə belə hesab edir ki, makroiqtisadi inkişafın endogen amilləri kimi çıxış edən ÜDM, işsizlik, inflyasiya, milli gəlir kimi göstəricilər əsasında milli iqtisadi sistem formalaşır. Rusiyalı tədqiqatçılar Y.Dyatel və N.Qolomolzina bu kimi makroiqtisadi inkişaf indikatorlarının iqtisadi tsikllərdə

rolunu və bununla bağlı makroiqtisadi sabitliyə, o cümlədən, maliyyə sistemində təsiri xüsusi qeyd etmişlər. Bu proseslərdə institusional mexanizmlər hesabına maliyyə aktivlərinin hərəkətinin təşkilinə, kredit-pul siyasətinin dövlət tərəfindən daha təsirli rıçaqlarının hazırlanmasının vacibliyinə xüsusi önəm verilmişdir. Müəlliflər bankları pul təklifinin həyata keçirilməsinin makroiqtisadi agenti adlandırmışlar.

Makroiqtisadi inkişaf prosesləri zamanı diversifikasiyalı kredit portfeli və çoxşaxəli bank kredit xidmətləri maliyyə və iqtisadi böhranların, iqtisadi tənəzzülün təsirindən adekvat çıxma tədbirlərinin mühüm mexanizmlərindən biri kimi xarakterizə edilir. İqtisadçı-ekspert V.Zinkeviçə görə, iqtisadi və maliyyə böhranlarında kredit portfelinin və onunla bağlı risk səviyyəsinin effektivli idarə edilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. İqtisadiyyatda neqativ dəyişikliklər bank sistemində ciddi təsir göstərə bilər. Rusiya MB-nın illik hesabatında qeyd edilir ki, makroiqtisadi və xarici qlobal risklər kontekstində baxıldıqda ölkə-partnyorların iqtisadiyyatının sabitliyi amili də az əhəmiyyət kəsb etmir. Bu hal daxili kredit bazarının aktivliyinə də ciddi təsir göstərir və bank sektorunun aktivlərinin strukturunda kreditlərin artımını şərtləndirir. 2012-ci ilin illik hesabatına əsaslanaraq, kredit portfelinin strukturunu təkmilləşdirilməsi, idarə edilməsi, diversifikasiyalaşdırılması, makroiqtisadi inkişaf meyarlarının göstəricilərinə adekvat olaraq, kredit portfeli risklərinin minimumlaşdırılması vəzifələri daha çox diqqəti cəlb etmişdir. Bununla belə, kredit portfelinin adekvat diversifikasiyalaşdırılmaması, son nəticədə vaxtı ötmüş borcların həcmində artmasına səbəb olur. Rusiyada 2012-ci ilin yekunlarına görə, 587 bankda kredit portfelinin strukturunda vaxtı ötmüş borcların ümumi payı 4 %-dən çox olmamışdır. Ölkənin 68 kredit təşkilatında isə bu göstərici 8 %-dən yuxarı olmuşdur. Ümumiyyətlə, il ərzində Rusiyada ümumi bank sistemində daxil olan bankların kredit portfelinin aktivlərinin 25 %-nin strukturunu təkmilləşdirilməsinə və diversifikasiyalaşdırılmasına zərurət yaranmışdır. Kredit portfelinin keyfiyyət göstəricilərində standart səviyyə - 45 %, qeyri-standart – 41,7 %, şübhəli kreditlərin payı – 7,3 %, problemlı kreditlər – 2,2 % və, nəhayət, ümitsiz kreditlərin payı – 3,9 % təşkil etmişdir. Araşdırmalara əsasən qeyd etmək olar ki, Rusiyada bank sektorunun kredit portfelinin formalaşmasında əsas təsiri olan makroiqtisadi inkişaf indikatorlarına ölkə

ÜDM-nin dinamikası, Federal büdcənin parametrləri, sənaye məhsulunun indeksləri, kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmi və pərakəndə ticarətin dövriyyəsi, əhalinin real pul gəlirləri, işsizliyin səviyyəsi, istehlak qiymətlərinin indeksi və rublun ABŞ dollarına olan illik orta nominal kursunu aid etmək olar. Bundan əlavə, kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılması və formalaşdırılması proseslərinə birbaşa təsir edən bankların fəaliyyəti ilə bağlı makroiqtisadi göstəricilər sırasında bank sektorunun aktivləri, öz vəsaitləri, kreditlər və digər yerləşdirilmiş vəsaitlər, bankın aldığı qiymətli kağızlar, fiziki şəxslərin əmanətləri, təşkilatlarından cəlb edilmiş vəsaitlərin ümumi həcmi, onların ÜDM-ə və bank sektorunun passivlərinə nisbətdə payları yer almışdır. Rusiya banklarının Assosiasiyası nəzdində fəaliyyət göstərən Bazel II standartları və risklərin idarə edilməsi üzrə Komitənin araşdırmalarına görə, bank fəaliyyətinə makroiqtisadi səviyyənin təsirini müəyyənləşdirilməsi metodologiyasında “Makroiqtisadi parametrlər -> Risk amilləri -> Bankın maliyyə vəziyyəti” ardıcılığı əsas götürülmüşdür. Kredit portfelinə təsir edən makroiqtisadi parametrlərin təhlilində, ilk növbədə, bu parametrlərin mahiyyəti araşdırılır. Sonra makroparametrlərin risk göstəriciləri ilə qarşılıqlı asılılığı öyrənilir. Bu halda əsas göstəricilər kimi neftin qiyməti, ÜDM və onun dəyişmə indeksi, sənaye məhsulu və emal sənayesinin indeksləri, işsizlik səviyyəsi və rublun ABŞ dollarına kursu götürülür. Sonrakı təhlil predmeti kimi makroparametrlərin risk göstəriciləri müəyyənləşdirilir.

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının mütəxəssisləri belə hesab edirlər ki, bazar iqtisadiyyatının baza prinsiplərinə əsasən bazar qiyməti bank aktivinin nominal qiymətinə nisbətdə daha obyektiv baxılmalıdır. Bu halda bank özünün problemlı kreditlərini real qiymətləndirməli, borcların nizamlanması üçün effektivli tədbirlər görülməlidir, əks halda, bank problemlı kreditləri düzgün qiymətləndirməməklə üzləşə bilər və zərər çəkər. Tədqiqatçılar A.Demirqyuk-Kunt və E.Detrotsiake bank sektorunda baş verən problemləri öyrənərkən, əsas amillərə bank sisteminin böhranla üzləşməsini, maliyyə liberallaşdırılması və böhranlarını, bank sahiblərinin strukturunu, siyasi sistem və böhranları daxil etmişlər. Tədqiqatçılar T.Tsukarev və D.Dmitriyev makroiqtisadi inkişaf parametrlərinin maliyyə sabitliyinə təsirini araşdırarkən, bu qənaətə gəlmişlər ki, makroiqtisadi parametrlərin əsasında obyektiv olaraq, döv-

lätin maliyyə sisteminin zəif və güclü tərəflərinin müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu göstəricilər içərisində kredit resurslarına və bank sektorunun fəaliyyətinə xüsusi önəm verilir.

Müasir dövrdə kredit portfelinin formalaşdırılmasında effektivliyə nail olmaq, bu portfelin optimal diversifikasiyalaşdırılması ilə yanaşı, aidiyyəti proseslərə təsir edən makroparametrlərin və digər elementlərinin təsirinin maksimum nəzərə alınmasını şərtləndirir. Tədqiqatçı-alim A.Fatyanova kredit portfelinin optimal proqnozlaşdırılmasını, bu portfelin idarə edilməsi üzrə strateji hədəflərin və alətlərin müəyyənləşdirilməsini, kredit portfelinin proporsional yerləşdirilməsini daha məqsədəuyğun hesab etmişdir. Müəllif bazar iqtisadiyyatı şəraitində müasir makroiqtisadi inkişaf proseslərinə adekvat kredit məhsullarının kredit portfelinə daxil edilməsini vacib hesab edir. Digər tədqiqatçı-alim M.Bessmertniy kredit portfelinin riskliliyinin azaldılması üçün makroiqtisadi inkişaf parametrlərinin təsirinin real qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, kredit portfelinin limitləşdirilməsinin vacibliyini bildirir. Müəllif bu prosesləri 4 mərhələdə aparmağı məqsədəuyğun hesab edir və bunlara kredit portfelinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, kredit portfelinin limitləşdirilməsi, kredit resurslarının yatırılmasının real imkanlarının müəyyənləşdirilməsi və rəqiblərinin kredit risklərinin qiymətləndirilməsini aid etmişdir. Bir qrup tədqiqatçılar kredit portfelinin strukturunun optimallaşdırılması üçün kredit portfelinin iqtisadi meyarlar əsasında formalaşdırılmasının və kredit resurslarının limitləşdirilməsinin zəruri hesab edirlər. Limitləşdirmə elementləri sırasında kommertiya bankının rəqibləri ilə münasibətdə risklik baxımından kredit portfelinin strukturunun məhdudlaşdırılması da yer almışdır. Optimal kredit portfeli strukturu kimi isə standart kreditlərin payı – 22 %, nəzarətli kreditlər 38 %, substandart kreditlər – 30 %, şübhəli və ümüdsiz kreditlər isə 5 % qədər məqbul sayılır.

Ümumiyyətlə, dünyanın bir çox ölkələrində bir borc alan üçün limitləşdirilmə dərəcəsi müxtəlifliyi ilə seçilir. Məsələn, bu göstərici ABŞ-da 15 %, Yaponiyada – 20 %, İtaliyada – 20 %, Almaniyada – 15 %, Fransada – 40 %, Avstriyada – 15 %, Böyük Britaniyada – 25 %, İspaniyada isə 15 % və s. təşkil edir. Tədqiqatçı M. Avseykoya görə, kredit portfelinin formalaşdırılması zamanı portfelə daxil olan resursların

faiz dərəcələrinin ciddi nəzərə alınması zəruridir. Bir sıra tədqiqatçılar isə kredit portfelinin strukturunun riskliliyinin azaldılması və diversifikasiyalaşdırılmış kredit portfelinin formalaşdırılması məqsədi ilə risklərin qarşısının əvvəlcədən alınması və riskləri baş verməsindən yaranan fəsadların ağırlıq dərəcəsinin azaldılması üçün preventiv tədbirlərin müəyyənləşdirilməsini məqsədəuyğun sayırlar. Tədqiqatçı - alim Y.Panova kredit portfelinin formalaşmasında və diversifikasiyalaşdırılmasında makroiqtisadi səviyyədə iki mühüm indikatorun – pul-kredit siyasəti və maliyyə siyasətinin təsirini xüsusi qeyd etmişdir. Y. Korçaqınaya görə, kredit portfelinin xüsusi cəhətləri kimi kredit riski, gəlirlilik və likvidlik çıxış edirlər. Bu parametrlərin ciddi nəzərə alınması KB-nın qarşısında duran taktiki və strateji vəzifələrin öhdəsindən gəlməyə imkan verir.

Diversifikasiyalı kredit portfelinin formalaşması makroiqtisadi inkişafın sabit və dinamik inkişaf parametrləri olduqda, şübhəsiz, bu amillər portfelin diversifikasiyasının optimallaşdırılması üçün baza elementləri ola biləcək makroiqtisadi parametrlərin əhatə dairəsi də geniş olur. Bununla belə, hətta ən münasib makroiqtisadi inkişaf şəraitinin mövcudluğunda belə, kredit portfelinin strukturu mövcud situasiya və perspektiv amilləri nəzərə alan prioritet fəaliyyət istiqamətləri üzrə kredit resurslarının yerləşdirilməsini və risklik dərəcəsi ilə bağlı tendensiyaların hesabatının aparılmasının, təsir göstəricilərinin proqnozlaşdırılmasını zəruriləşdirir. Bir qrup tədqiqatçılar (M.Borovskaya, Y.Nalesnaya, O.Kostyaşkina, R. Koryakov, T.Qorbaçeva və İ.Xmelevskaya) kredit portfelinin formalaşdırılması proseslərinə təsir edən amilləri və makroiqtisadi parametrləri araşdırmışlar. M.Borovskaya və Y.Nalesnaya kredit portfelinin risklərinin minimallaşdırılması və diversifikasiyasının optimallaşdırılması üçün bank fəaliyyəti praktikasında özünü doğrultmuş ənənvi mexanizmlərdən istifadəni daha məqbul sayırlar. Bu halda əsas şərtlərdən və prioritet istiqamətlərdən biri kimi kreditlərin bölüşdürülməsində müştərilərin bir-birindən asılı olmayan qrupunun olması vacib hesab olunur. O.Kostyaşkina kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılmasında makroiqtisadi amilləri obyektiv proseslər kimi xarakterizə edir. KB-nın bu amilləri özlərinin kredit portfeli üzrə yürütdükləri siyasətlərində nəzərə almasının vacibliyi, makroiqtisadi amillərin hər hansı bir situasiyada bankın

fəaliyyətinə əsaslı təsir göstərmək imkanı ilə izah olunur. R.Koryakov kredit portfelinin riskinin minimallaşdırılması, onun strukturunun diversifikasiyasının çoxşaxəlilik prinsipi üzərində aparılmasının və həmçinin, bankın risk-menecment səviyyəsinin müasir tələblərə adekvat təmin edilməsini bildirir. T.Qorbaçeva qeyri-maliyyə sabitliyi proseslərində kredit portfelinin formalaşmasında mühüm təsir gücünə malik makroiqtisadi amilləri qeyd edərkən, bu halda pul-kredit siyasəti və bankların kredit siyasəti istiqamətində baş verən transformasiyaların qarşılıqlı nəzərə alınmasını vacib hesab etmişdir. Burada ilk növbədə kredit portfelinin problemlə hallarının təhlili, faiz dərəcələrinin optimallaşdırılması, kredit resurslarının ucuzlaşdırılması kimi amillərə diqqət yönəldilmişdir. İ.Xmelevskaya kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılmasının optimal modelinin alınması üçün, ilk növbədə kredit risklərini yaradan səbəblərinin mənbələrinin dərinlən öyrənilməsini vacib saymışdır. Bu halda KB-nın kredit portfelini fundamental təhlillə yanaşı, fəal kredit əməliyyatlarının ekspert qiymətləndirilməsinin, potensial etibarlı borcalanlar üzrə kredit resurslarının istiqamətləndirilməsinin motivasiyalı araşdırılmasının zəruriliyi qeyd olunur. Diversifikasiyalı kredit portfelinin formalaşmasında makroiqtisadi inkişafın əhəmiyyətinə sistemli yanaşma zərurəti müasir dövrdə aktuallığı ilə xüsusi fərqlənir. Bu problemin Azərbaycanın bank sistemi və xüsusilə, KB-nın kredit portfelini üzrə mövcud vəziyyəti kontekstində baxılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bir zərurət kimi çıxış edir. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, tək-cə bir amil üzrə - avtomobillərin ölkəyə gətirilməsi, onların satış bazarı, banklar tərəfindən bu proseslərin kreditləşdirilməsindəki dəyişikliklərin ölkənin bank sisteminin fəaliyyətinə və kredit portfelinin strukturunun gəlirlik effektivliyinə ciddi təsir göstərə bilməsi, kredit portfelinin strukturunu optimallaşdırılması və onun diversifikasiyalaşdırılması məsələlərini xeyli aktuallaşdırmışdır. Bu baxımdan Azərbaycanın kommersiya banklarında kredit portfelinin diversifikasiyasının problemlərinin dərinlən araşdırılması, təhlili və strateji fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi obyektiv zərurət kimi çıxış edir.

III FƏSİL. BANKLAR VƏ REAL SEKTOR ARASINDAKI ƏLAQƏLƏRİN PRIORITET İSTIQAMƏTLƏRİ

§3.1. Banklarda kredit portfelinin formalaşması spesifik problemləri

Son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı sabit və dinamik inkişaf tempi nümayiş etdirməkdədir. 2013-cü ilin yekunu üzrə real ÜDM-in artım tempi 5,8% təşkil etmiş və cari qiymətlərlə 57,7 mlrd. manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 6,2 min manat və ya 7,9 min ABŞ dolları təşkil etmişdir. İl ərzində qeyri-neft sektorunun inkişaf dinamikasında 10%-lik real artım qeydə alınmış, bu sahəyə 13,0 mlrd. manat investisiyalar yönəldilmişdir. Ölkə bankları tərəfindən kredit qoyuluşlarının həcmi keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 30,0%, əhalinin banklardakı əmanətləri 34,8% artmış və 6,5 mlrd. manat səviyyəsində olmuşdur. Əhaliyə istehlak malları satışı 19,7 mlrd. manat həcminə yüksəlmiş və pullu xidmətlərin səviyyəsi 6,5 mlrd. manat təşkil etmişdir. Ölkənin iqtisadi və sosial sahələrinin inkişafı üçün bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitalla 17,9 mlrd. manat vəsait yönəldilmişdir, və bunun 13,7 mlrd. manatı daxili investisiyalar, 4,2 mlrd. manatı isə xarici investisiyalar olmuşdur. 2013-cü il ərzində qeyri-neft sektorunda 32,6 mlrd. manatlıq əlavə dəyər yaradılmışdır.

Azərbaycanda makroiqtisadi sabitliyin möhkəmlənməsi, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin artması, maliyyə-kredit sisteminin dayanıqlılığının güclənməsi bütövlükdə bank sektorunun fəaliyyətini stimullaşdırmağa və genişləndirməyə imkan vermişdir. Bununla belə, ölkənin bank sektorunun təhlili göstərir ki, bankların kredit siyasəti, kredit portfelinin formalaşdırılması, makro-iqtisadi indikatorlara adekvat olaraq kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılması sahələrində problemlər mövcuddur və onların dərinəndən araşdırılması zərurəti qalmaqdadır.

Azərbaycanda bank sektorunda fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının bir qrupunun zərərlə işləməsi və problemlə kreditlərin artması barədə rəsmi məlumatlar da bu sahədə olan problemlərin mövcudluğuna dəlalət edir. Məsələn, qeyd edilmişdir

ki, 2014-cü il aprel ayının 1-nə olan məlumata görə Azərbaycan banklarının kredit portfelinin ümumi həcmi 15,9 mlrd. manat olmuş və bunun 853,7 mln. manatı problemlili kreditlərin payına düşür. Başqa bir məlumata görə, əgər Azərbaycan banklarında 01.01.2014-cü ildə müştərilərin sayı 5,3 mln. nəfər idisə, bu rəqəm 2014-cü ilin mayın 1-nə 4,5 mln. nəfərə qədər azalmışdır. Hətta məcmu kapital tələbinə görə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının tələblərinə cavab verməyən 17 KB-nın 2014-cü ildə bu problemi həll etmək məcburiyyətində olduğu bildirilir (Muğan Bank, Kredo Bank, Yapı Krediti, Turan Bank, Ata Bank, Qafqaz İnkişaf Bankı, Nikoil Bank, ASB Bank, Amrahbank, NBC Bank, Para Bank, Gəncə Bank, Dekka Bank, United Credit Bank, Bank Milli İran, Bank Avrasiya, Bank “BTB”, Bank VTB, Azər-Türk Bank, Atra Bank və Azərbaycan Kredit Bankı). Digər bir məlumatda bildirilir ki, 2014-cü ilin mart ayının 1-i vəziyyətinə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 43 bankdan 34-ü mənfəətlə, 9-u isə zərərlə işləyib. Bütövlükdə Azərbaycanın bank sistemi 2011-ci ildə 158,99 mln. manat zərərlə işləsə də, 2012-ci ildə mənfəət 130,01 mln. manat, 2013-cü ildə isə 267,57 mln. manat təşkil etmişdir.

MB-ın rəhbərliyi ölkədə bank sektorunun fəaliyyəti və kredit siyasəti ilə bağlı preventiv tədbirlərə üstünlük verilməsini məqsəduyğun sayır. Bildirilir ki, banka kredit üçün müraciət edən borc götürən krediti ödəmək qabiliyyətini, sabit gəlirin olmasını təsdiq etməlidir. KB-rı əhaliyə daha açıq olmalı və kreditləşmənin şərtləri və borcların həqiqi dəyəri üzrə ətraflı məlumat verməlidirlər.

Azərbaycanda bank sektorunun bank fəaliyyəti üzrə maliyyə nəticələri cədvəl 3.1.-də verilmişdir.

Cədvəldən 3.1.-dən göründüyü kimi Azərbaycanda bank sektorunun bank fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin ciddi təhlilinə ehtiyac qalmaqdadır və burada KB-nın maliyyə nəticələrinin formalaşmasında əsas pay sahibi olan kredit portfelinin və kredit xidmətinin göstəriciləri mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Tədqiqatçı–alim A. Kərimov qeyd edir ki, bankın ilk növbədə kreditlər verməsi və bank əməliyyatları, gəlir və mənfəətin olmasına şərait yaradır. KB-da kreditləşmə aktiv əməliyyatların ən mühümüdür. KB-nın ən rentabelli əməliyyatlarına əhalinin kreditləşdirilməsi aiddir. Bu, kredit xidmətləri çeşidinin daim genişləndirilməsini şərtləndirir.

Cədvəl 3.1.

Azərbaycanda bank fəaliyyətinin maliyyə nəticələri (ilin əvvəlindən, vergilər ödənildikdən sonra, mln. manatla)

s/s	Göstəricilər	2005	2010	2011	2012	2013
01	Mənfəətlə işləyən bankların sayı	36	32	30	33	39
02	Bank sisteminin cəmi mənfəəti (mənfəətlə işləyən banklar üzrə)	45,0	165,84	163,52	195,51	272,32
03	Zərərlə işləyən bankların sayı	6	13	14	10	4
04	Bank sisteminin cəmi zərəri (zərərlə işləyən banklar üzrə)	2,35	45,57	-322,51	-65,50	-4,75
05	Banklar tərəfindən əldə edilmiş yekun mənfəət (zərər)	42,66	120,27	-158,99	130,01	267,57

Qeyd: Cədvəl 3.1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi statistik məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır (<https://ibar.az>).

Əhaliyə verilən kreditlərin rentabelliği ilə bağlı müəllifin fikirləri hazırda bank sektorunda reallığı əks etdirir. Bununla belə, problemlə kreditlərin də əksəriyyətinin istehlak kreditləri, yəni əhaliyə verilən kreditlərlə bağlı olması da ciddi araşdırmanı şərtləndirir. Professor E. Sadıqov banklarda kredit məsləhəti xidmətinin təşkili üzrə araşdırmalarında kredit konsaltinqinə ciddi münasibəti və problemin sistemli araşdırılmasını məqsədəuyğun hesab edir. Müəllifə görə bu cür xidmətin əsasında problemin mövcudluğu, problemin həlli üçün vaxt və ya kadr ehtiyatının çatışmazlığı, problemin həlli üçün xüsusi biliklərin çatışmazlığı, məsələnin yüksək qiyməti kimi amillər, məqsəd və məsələlərin başa düşülməsi kimi hallar, kreditləşmə bazarı ilə ümumi tanışlıq, məlumatın verilməsi və daha əlverişli kredit proqramının seçilməsi kimi meyarlar dayanır. Müəllif kreditləşdirmə proseslərində problemlərin aşkarlanmasında və bunlara qarşı adekvat tədbirlərin müəyyənləşdirilməsində effektivli rol oynayan kredit monitorinqlərinin keçirilməsində əsas vəzifələrə kredit vəsaitinin məqsədli istifadəsinin yoxlanılması, girovun vəziyyətinin tədqiqi üçün Borc alanın vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, Borc alanın hesablaşma hesabına pul vəsaitlərinin orta gündəlik daxilolmalarına, gündəlik və ay ərzində daxilolmaların dövrülyünə nəzarət, Borc alanın faizlərin ödəniş qrafikinə riayət etməsinə nəzarəti aid etmişdir. F. Kaşiyeva bankların kredit siyasətində kredit riskinin idarə edilməsində aşağıdakı amillərə diqqət yetirilməsini qeyd etmişdir:

- Kredit ərizələrinin qiymətləndirilməsi;
- Kreditlərin müntəzəm təhlili, aktivlərin təsnifləşdirilməsi və ehtiyatların yaradılması;
- Problemlı kreditləri müzakirə etmək üçün ümumi struktur və spesifik qaydaların müəyyənləşdirilməsi;
- Balansdan kənar risk təhlükəsinə baxılması;
- Kredit zərəri üzrə ehtiyatların yaradılması;
- Problemlı kreditlərə gündəlik nəzarət və vaxtı ötmüş kreditlərin yığılması üçün prosedurların və təşkilati resursların müəyyənləşdirilməsi və sairələr. Tədqiqatçı Y.Y.Uemova banklarda olan problemlərin yaranmasında daxili nəzarətin təşkilindəki problemlərə, KB-da bu sistemin problemlərə adekvat transformasiyaya operativ baxılmasında, bank menecmentinin risk menecmenti ilə qarşılıqlı fəaliyyətinin effektivli təşkil edilməsində görür.

KB-nın kredit bank sistemində mühüm əhəmiyyəti olduğu kimi, kredit portfelinin də bu kimi banklarının səmərəliliyində rolu genişdir. Professor Z. Məmmədov qeyd edir ki, hər bir bank məruz qaldığı kredit, bazar (o cümlədən, bazar riskinin tərkibinə daxil olan faiz və məzənnə riskləri), əməliyyat və likvidlik risklərinin xüsusiyyətlərinə uyğun məcmu kapitalın adekvatlığının qiymətləndirilməsi prosedurlarına və kapitalın adekvat səviyyədə saxlanması strategiyasına malik olmalıdır. Bu mülahizələrdə öz əksini tapmış dəlillər müasir dövrdə KB-nın problemlı kreditlərlə bağlı apardığı tədbirlərdə məcmu kapitalın səmərəliliyinin artırılması, kredit portfelinin strukturunun təkmilləşdirilməsi, risklərin minimallaşdırılması, kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılmasında prioritet meyarların müəyyənləşdirilməsində daha çox təzahür edir. Əslində bank sisteminin sabit və səmərəli fəaliyyət göstərməsi milli iqtisadiyyatın, bütövlükdə ölkənin sabitliyi deməkdir. Bank sektoru üzrə tədqiqatçılar Z.Məmmədov və M. Abbasbəyli bank sektorunun inkişaf səviyyəsinin bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsinin əsas indikatorlarından biri kimi xarakterizə edirlər.

Kredit portfelinin diversifikasiyaşdırılması prosesləri bankın fəlaiyyətində yaranmış problemləri əhatə etməli və çoxfunksiyalı, həm də riskləri azalda bilən mexanizmləri nəzərə almalıdır. Bununla bağlı olaraq, kredit portfelinin audit qiymətləndirilməsi və audit nəzarətinin təşkili də əhəmiyyətli rol oynayır. Bu sırada, ilk növbədə kredit portfelinin ümumi təhlili və mühasibat uçotu məlumatları əsasında qiymətləndirilməsi vacibdir. Bundan əlavə, kredit riskinin azaldılması üçün borcalanlara verilən kreditlərin limitləşdirilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsinə ciddi önəm verilməlidir. Bank praktikasında kredit riskinin azaldılması istiqamətində effektivli tədbirlərdən biri kimi borcların özünün diversifikasiyaşdırılmasıdır. Bunlarla bərabər, kredit əməliyyatlarının sığortalanması da audit nəzarəti əsas yoxlama predmetlərindən biri olmalıdır.

Bu problemlərin əksəriyyəti ölkələrin milli banklarının nəzarət funksiyalarına da daxildir. Məsələn, ARMB-nın 29 dekabr 1999-cu il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Banklarda daxili nəzarət və daxili auditin təşkili barədə Qaydalar”da qeyd olunur ki, kreditləşmə əməliyyatlarında limitlər üzrə monitoring və hesabat sistemləri yaradılmışdır. Burada bankın kredit siyasətinin, vəsaitlərin cəlb edib yerləşdirilməsini tənzimləyən qaydalar, bankın likvidliyinin, aktiv və passivlərinin idarə olunması siyasətinin kredit təşkilatları tərəfindən işlənilib hazırlanması bildirilmişdir. Qaydalarda spesifik xüsusiyyətlər də diqqəti cəlb edir. Belə ki, 2.4.-cü bənddə göstərilir ki, kreditlərin sənədləşdirilməsi ilə məşğul olan əməkdaş, faktiki kredit vəsaiti vermək səlahiyyətlərinə malik olmalı deyildir. 2.6.-cı bənddə qeyd olunur ki, yeni bank xidməti növü tətbiq edilərkən, əvvəlcədən bu növ əməliyyatların risk dərəcəsi və monitoringi üzrə müvafiq nəzarət mexanizmi hazırlanmalıdır. MB-ın digər bir mühüm sənədlərindən sayılan “Banklarda risklərin idarə olunması haqqında Qaydalar”da kredit əməliyyatları və kredit riskləri ilə bağlı problemlərin qarşısının alınma mexanizmləri, risklərin təsnifatı və idarə edilməsi sistemi müəyyənləşdirilmişdir. Bu sənəddə bankların üzləşdiyi əsas risk növlərinə və onların yaranma səbələrinə kredit riski, bazar riski, faiz dərəcəsi riski, valyuta riski, kapital riski, əmtəə riski, likvidlik riski, əməliyyat riski, insan resursu riski, informasiya texnologiyaları riski, hüquqi risk, kənar risk, strateji risk, nüfuz riski və sairələr daxil edilmişdir. Risklərin idarə

edilməsi strategiyasına isə bank strateji hədəflərinə uyğun risk iştahası, bankın fəaliyyət strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində məruz qala biləcəyi bütün risklər, yeni fəaliyyət növləri və sistemlərin tətbiq edilməsində bankın risk yanaşması, bankın kapitalı ilə bağlı strateji hədəflər, qlobal və makroiqtisadi mühitdə baş verən dəyişikliklərdən yarana biləcək risklərin idarə edilməsi, risklərin idarə edilməsi sistemində nəzarət və fəvqəladə hallarda risklərin idarə edilməsi daxil olunmuşdur. R.Bəşirov KB-nın kredit siyasəti üzrə xüsusiyyətləri araşdırarkən kredit əməliyyatlarının gəlirliyinin artırılması və kredit risklərinin aşağı salınmasına yönəldilən kompleks tədbirlər sistemində makroiqtisadi amilləri, sahə və region amilləri və daxili bank amillərini aid etmişdir. Bank risklərinin təsnifatında kredit riski, kənar riski, əməliyyat riski, likvidliyinin artırılması riski, bank faizinə təsir edən amillərdə isə MB-ın faiz dərəcəsi, depozitlərə görə faizlər, banklararası kreditlərə görə faizlər, kredit müddəti və növü, kreditə olan tələb və təklif, kredit resurslarının quruluşu və ölkədə pul tədavülünün vəziyyəti daxil edilmişdir. Kredit portfelində diversifikasiya problemlərinə və strukturun təkmilləşdirilməsinə ciddi təsir imkanlarına malik olan bank kreditləşməsinin obyektlərinə ümumi olan obyektlər kimi mal-material qiymətliləri, əmək haqqının ödənilməsinin xərcləri, hesablaşmaların aparılması, hazır məhsul satışı üzrə xərclər, qiymətli kağızlar, dövriyyə vəsaitləri və investisiya xarakterli xərclər fərdi obyektlərə isə, məsələn, mineral gübrə, bitkiçilik, heyvandarlıq və sairələr daxil edilmişdir. Kredit portfelinə daxil olan prioritet kreditləşmə istiqamətləri üzrə olan risklərin nizamlanması ilə bağlı olan problemlərin əksəriyyəti borcalan və ya bir-biri ilə əlaqədar borcalanlar qrupu ilə bilavasitə bağlıdır. Bütün dövrlərdə banklarda kredit siyasətinin sərtləşdirilməsi və ya banklardan kreditin verilməsi qaydalarının çətinləşdirilməsi barədə təcrübəyə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, hazırda Azərbaycanın bank sektorunda və onun kredit portfelində əsas kredit predmeti kimi yer tutan istehlak kreditlərinin verilməsi prosedurlarının transformasiyasını göstərmək mümkündür. Son illərdə geniş müştəri əhatəsinə can atan Azərbaycanın KB-rı öz fəaliyyətində kreditlərin verilməsi qaydalarını xeyli sadələşdirilmiş və kredit resurslarına müştərilərin cəlb edilməsini həvəsləndirmişdir. Amma məlumdur ki, bu proseslər bir qrup risklərin yaranmasına gətirib çıxara bilər, kredit portfelinin keyfiy-

yətinin pisləşməsinə və problemli kreditləri artımına səbəb olar və s. Bunlarla belə, sərtləşdirici tədbirlərin görülməsi əsasən sistemli xarakter və preventiv mənə kəsb edir. Bu baxımdan tənzimləyici tədbirlərin görülməsi labüddür, əks halda, risklərin dəqiq qiymətləndirilməməsi KB-nın kredit portfelində riskli müştəri bazasının artmasına və sistem risklərinin akkumulyasiyasına səbəb ola bilər. ARMB-nın “Bir borcalan və ya bir-biri ilə əlaqədar borcalanlar qrupu üzrə kredit risklərinin tənzimlənməsi haqqında Qaydalar”da kredit risklərinin maksimum miqdarının müəyyənləşdirilməsi üçün borcalanlar üzrə kredit tələblərinə kredit tələbinin əsas məbləği, balansdan kənar öhdəliklər, balansdan silinmiş borc və əldə edilmiş qiymətli kağızlar üzrə borc öhdəlikləri daxil edilmişdir.

Ümumiyyətlə, KB-nın kredit portfelinin formalaşmasının və diversifikasiyasının spesifik problemlərinin yaranmasında kredit faizlərinin yüksək olmasına təsir göstərən amillərin obyektiv qiymətləndirilməməsi ciddi problemlərdən biri kimi qalmaqdadır. Azərbaycanlı tədqiqatçıların apardıqları təhlillərə görə Azərbaycanın kredit bazarında faiz dərəcələrinin yüksək olmasına təsir göstərən əsas səbəblər kreditin geri qayıtması ilə bağlı risklərin yüksək olması və cəlb edilmiş vəsaitlərin bahalılığı ilə bağlıdır. Müştərilərə verilmiş kreditlərin geri qaytarılmaması ilə halların mövcudluğu və bu halların getdikcə artması, girov mexanizminin qeyri-təkmil olması, məhkəmə sistemindəki problemlər və qeyri-rəsmi ödənişlər bankları özlərini sığortalamağa vadar edir və onlar bunu faiz dərəcələrini artırmaqda görürlər. Digər tərəfdən bankların kredit portfelinin əsas hissəsini təşkil edən depozitlərin yüksək faiz dərəcəsi ilə əhalidən cəlb edilməsi kreditlər üzrə faiz dərəcələrini artıran amillərdəndir. Düzdür, bu ictimai və müstəqil ekspertlərin fikridir, amma əslində bu problemlərin kökündə obyektiv olaraq, araşdırılması və baxılması məsələlərin olması danılmazdır. Yəni, ölkənin KB-da kredit portfelinin əsas prioritet istiqaməti kimi hazırda dominantlıq edən istehlak kreditlərinin faiz dərəcələri beynəlxalq təcrübə ilə uzlaşmır, xeyli yüksəkdir, diversifikasiya imkanları kifayət qədər öyrənilməyib və s. Bu istiqamətdə ARMB-nın apardığı kredit siyasətində və hazırladığı hesabatlarda, tədqiqat bülletenlərində rəsmi məlumatlar və qiymətləndirmələr yer almışdır. Məsələn, MB-ın Tədqiqat Bülletenində göstərilir ki, Qazaxıstanda aparılmış tədqiqatlar nəticə-

sində məlum olmuşdur ki, respondentlərin 68 %-i borca görə sonda ödəyəcəyi əlavə məbləği nəzərə almayaraq, dostundan borc almağa üstünlük vermişdirlər. Faktiki olaraq isə, bu, alınmış borc üzrə faiz dərəcəsinin illik 120 % olması deməkdir. Göründüyü kimi, kredit siyasətində faiz dərəcələri bir çox ölkələrdə, ola bilər ki, əksər ölkələrdə aktual və problemlə bir məsələdir. Əslində bu meyarın çoxfunksiyalı təsiri bütövlükdə bankın ümumi fəaliyyətinə və kredit portfelinin səmərəliliyinə aidiyyəti vardır. Müştəri əhatəsinin, coğrafiyasının formalaşmasında, onların kredit alma qabiliyyətinin müxtəlifliyində faiz dərəcəsi ilə bağlı siyasətin rolu böyükdür. Belə ki, ölkə regionlarında kredit qabiliyyəti zəif olan geniş müştəri dairəsi olmasına baxmayaraq, onların kredit alma və qaytarma qabiliyyətləri zəif olduğundan banklar bu potensialdan yetərincə istifadə edə bilmirlər. Digər tərəfdən, kredit resurslarının və maliyyə axınının əsasən mərkəzləşməsi tendensiyasını nəzərə alsaq, ölkənin kredit portfelinin böyük hissəsi Bakı şəhərində formalaşır və həyata keçirilir. Məsələn, 2014-cü il aprel ayını 1-nə olan məlumatında Azərbaycanın bank sistemində olan kredit portfelinin 84,3 %-i Bakı şəhərinin payına düşür. Maraqlıdır ki, bir qrup KB-nın kredit portfeli onların ümumi məcmu aktivlərinin 80 %-dən çoxunu təşkil edir və bu bankların əsas fəaliyyət dairəsi Bakı şəhəri və onun ətraf əraziləri ilə bağlıdır (Qafqaz İnkişaf Bankı, Günaybank, VTB Azərbaycan, Bank Nikoyl, Bank of Azerbaijan, NBC Bank, Kredobank, Access Bank və s.). Zənnimizcə, əgər faiz dərəcələri nisbətən aşağı olsaydı, KB-nın kredit portfellerinin diversifikasiyalaşdırılması imkanları və müştəri coğrafiyası xeyli genişlənərdi. Bu istiqamətdə ARMB-nın son dövrlərdə siyasəti kredit faizlərinin aşağı salınmasını tövsiyə kimi KB-nın nəzərinə çatdırılmışdır. Ölkədə makroiqtisadi sabitliyin mövcudluğu və inflasiyanın ən aşağı səviyyədə olmasını nəzərə alaraq, bank faizlərinin aşağı salınması strategiyasının həyata keçirilmiş məqsədə uyğun hesab olunur. Azərbaycanda KB-rı tərəfindən verilən kreditlər üzrə manatla orta faiz dərəcələri təxminən 14 % səviyyəsindədir və cəlb olunmuş əmanətlər üzrə manatla nominal faiz dərəcələri 10 %-ə qədərdir. Ölkə banklarının manatda faiz spreadi ortalama 4,7 %, valyutada isə 4,4 % olmuşdur. Faiz dərəcələrinin dəyişməsinin bankların balanslarına və, eyni zamanda, faiz gəlirlərinə təsiri böyük olduğundan, banklar aktivlərin və passivlərin idarəedilməsinə xüsusi

diqqət yetirirlər. Ölkədə əsasən məzənnə riskinin minimallaşdırılması məqsədi ilə aktiv və öhdəliklərin strukturu balanslaşdırılmışdır. Ümumilikdə, kredit portfelinin keyfiyyəti məqbul, riskləri isə idarə oluna bilən səviyyədə olmuşdur. Belə ki, ilin əvvəli ilə müqayisədə vaxtı keçmiş kreditlərin cəmi kreditlərdə xüsusi çəkisi 6,2 faizdən 5,5 faizə enmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə ölkənin KB-nın kredit portfelinin strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan tədbirlər nəticəsində Azərbaycanın kredit bazarında ölkənin bank sektorunun payının artması müşahidə olunmaqdadır. “Standard & Poor’s” reyting agentliyi Azərbaycanın bank sektorunun ölkələr və sahələr üzrə risklərinin qiymətləndirilməsini yenidən nəzərdən keçirərək ölkəmizi 9-cu qrupdan 8-ci qrupa keçirilib. MB-ın məlumatına görə, Cənubi Qafqaz regionuna aid aktivlərin 60-70 % Azərbaycanın payına düşür. Faiz dəhlisinin aşağı həddinin MB tərəfindən 1 %, yuxarı həddinin isə 7 % səviyyəsində müəyyənləşdirilməsi bankların iqtisadi durumunu əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırıb. Bu addımlar bankların kredit portfelinin artmasına, əmanətlərin həcmnin yüksəlməsinə, iqtisadiyyatın kreditləşməsi prosesinin genişlənməsinə təkan verib.

Cədvəl 3.2.

Azərbaycan Respublikasında kredit qoyuluşunun sahələr üzrə strukturu (dövrün sonuna, mln.manatla)

s/s	Real iqtisadiyyat sektorları	2005	2010	2011	2012	2013
	Cəmi o cümlədən:	1441,0	9136,4	9850,3	12243,7	15422,9
01	Vaxtı keçmiş kredit -xüsusi çəkisi, faizlə	68,2 4,7	492,9 5,4	633,8 6,4	748,8 6,1	792,8 5,1
02	Ticarət və xidmət sektoru -xüsusi çəkisi, faizlə	361,0 25,1	2206,8 24,1	2744,4 27,9	2649,3 21,6	2219,9 14,4
03	Energetika, kimya və təbii ehtiyatlar sektoru -xüsusi çəkisi, faizlə	181,4 12,6	984,0 10,7	289,7 2,9	396,7 3,2	288,2 1,9
04	Kənd təsərrüfatı və emal -xüsusi çəkisi, faizlə	97,6 6,8	441,3 4,8	466,7 4,7	546,2 4,5	733,3 4,8
05	İnşaat və Əmlak -xüsusi çəkisi, faizlə	82,2 5,7	660,6 7,2	875,3 8,9	1270,3 10,4	2362,6 15,3
06	Sənaye və istehsal sektoru -xüsusi çəkisi, faizlə	83,3 5,8	682,4 7,4	582,9 5,9	1297,6 10,6	1516,4 9,8
07	Nəqliyyat və rabitə -xüsusi çəkisi, faizlə	128,2 8,9	454,4 5,0	409,7 4,2	429,4 3,5	506,0 3,3

Qeyd: Cədvəl 3.2. ARMB-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycanın KB-nın uğurlu fəaliyyəti və kredit portfelinin formalaşdırılması səviyyəsi əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi ölkədə kredit qoyuluşunun strukturu və sahələr üzrə bölüşdürülməsi göstəriciləri ilə də baxıla bilər. Çünki, bankların potensial müştəriləri – ödəmə qabiliyyətli müştərilər iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən onun müxtəlif sahələrinin kreditləşdirilməsinin, maliyyə imkanların həcmdən bilavasitə asılı olurlar. Azərbaycanda kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu Cədvəl 3.2.-də verilmişdir.

Cədvəl 3.2-dən göründüyü kimi, 2005-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında kredit qoyuluşu iqtisadiyyatın bütün sektorları üzrə ümumilikdə 10,7 dəfə artmış və 2013-cü ildə 15,4 mlrd. manat təşkil etmişdir. Həmin dövr ərzində vaxtı keçmiş kreditlərin məbləği 11,6 dəfə artsa da, ümumi kredit qoyuluşunda bu göstəricinin xüsusi çəkidi cəmi 0,4 % yüksəlmiş və 2013-cü ilin yekununda 5,1 % olmuşdur. Ölkə üzrə ümumi kredit qoyuluşunda 2005-2013-cü illər ərzində struktur dəyişikliklərində fərqlər və transformasiyalar müşahidə olunmuşdur. Belə ki, əgər 2005-ci ildə ticarət və xidmət sektorunun kredit qoyuluşunda xüsusi çəkisi 25,1 % idisə, 2013-cü ildə bu rəqəm 14,4 %-ə düşmüşdür. Energetika, kimya və təbii ehtiyatlar sektorunun payı 6,6 dəfə azalmış və xüsusi çəkidi 2013-cü ildə 1,9 %, kənd təsərrüfatı və emal sektorunun xüsusi çəkisi 4,7 %, sənaye və istehsal sektorunun xüsusi çəkisi isə - 9,8 % səviyyəsində olmuşdur. İnşaat və əmlak sektorunun xüsusi çəkisi baxılan dövr ərzində 2,7 dəfə artmış və ümumi kredit qoyuluşunda 2013-cü ildə 15,3 % təşkil etmişdir. Əksinə, son illərdə intensiv inkişaf tendensiyalarına və potensiala malik olan nəqliyyat və rabitə sektorunda kredit qoyuluşu 3,9 dəfə artsa da, 2005-ci ildə bu sektorunun xüsusi çəkisi ümumi strukturda 8,9 % paya malik olduğu halda, 2013-cü ilin yekunu üzrə 3,3 % səviyyəsinə enmişdir. Ümumiyyətlə, ölkə üzrə kredit qoyuluşunun strukturunda yer almış prioritetlik və mühüm tendensiyaların əsas təsir parametrləri kredit portfelinin formalaşdırılması, strukturunun təkmilləşdirilməsi və bu portfelin diversifikasiyalaşdırılması proseslərində baza amilləri və elementləri səviyyəsində nəzərə alınması məqsədəuyğun olardı.

Kredit portfelinin formalaşmasının və diversifikasiyasının problemləri əslində KB-nın kredit portfelinin diversifikasiyasi məsələlərinin fundamental araşdırılma-

sında mühüm zərurət kimi çıxış edir. Bu sahədəki problemlərin xarakteri bütövlükdə sistemli yanaşmanı şərtləndirir. Tədqiqat işinin əvvəlki fəsilərində və paraqraflarında kredit portfelinin diversifikasiyası ilə bağlı baxdığımız məsələlər də nəzərə alınmaqla, kredit portfelinin diversifikasiyasının səmərəli təşkilinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yarandığı qənaətdəyik.

§3.2. Real sektorun inkişafı üçün kredit portfelinin səmərəli təşkili

Dünya iqtisadi proseslərinin transformasiyası, maliyyə və iqtisadi böhranların baş verməsi, beynəlxalq maliyyə - kredit münasibətlərinin müasir tendensiyaları, müxtəlif dünya regionlarının və ölkə qruplarının iqtisadi hədəfləri və maraqları bank sisteminin fəaliyyətində prioritet inkişaf istiqamətlərinə təsir edən güclü amillərdəndir. Dünya iqtisadi məkanında bank sektorunun əsasını isə məlum olduğu kimi KB-rı təşkil edir. Bu banklar arasında mövcud olan rəqabət mühiti də bank sektorun inkişafında mühüm rol oynayır. Rəqabət mühiti şəraitində KB-nın dayanıqlı olmasında üç mühüm amilin - əhalinin banka etibar etməsi, müştərilərin bank xidmətlərindən razı qalması və banklarla tərəfdaşlıq edənlərlə qarşılıqlı münasibətlərin qorunmasının ciddi nəzərə alınması vacib zərurət kimi çıxış edirlər. KB-nın bu mühüm prinsiplərə əməl etmək potensialı isə ilk növbədə belə bankların iqtisadiyyata kredit qoyuluşunda iştirakının səviyyəsi, məcmu kapitalın həcmi, bu bankların ölkənin bank sistemində tutduqları mövqe, öz fəaliyyətlərinin diversifikasiyalaşdırılması, kredit portfelinin səmərəli təşkili ilə qiymətləndirilir. Azərbaycan Respublikasında KB-nın iqtisadiyyata kredit qoyuluşunda iştirakı göstəriciləri Cədvəl 3.3.-də verilmişdir.

Cədvəl 3.3.-in təhlilinə baxsaq, KB-ın Azərbaycanın kredit bazarında və kredit qoyuluşunda rolunun 2005-2013-cü illər ərzində əhəmiyyətli şəkildə artdığını görmək mümkündür. Həmin dövr ərzində KB-nın iqtisadiyyata kredit qoyuluşunun həcmi 14,8 dəfə artmış və 2013-cü ildə ölkə iqtisadiyyatına qoyulan kredit resurslarının 62,8 %-i onların payına düşmüşdür. Bu dövr ərzində dövlət banklarının ölkə iqtisadiyyatına kredit qoyuluşunun həcmi cəmi 7,0 dəfə artsa da, ölkə üzrə ümumi kredit

qoyuluşunda onların payı 2005-ci ildəki 51,9 %-dən 2013-cü ildə 34,4 % səviyyəsinə enmişdir. Baxılan dövr ərzində ölkə üzrə kredit qoyuluşunda qeyri-bank kredit təşkilatlarının xüsusi çəkisi 2005-ci ildə 2,7 %, 2013-cü ildə isə 2,8 % təşkil etmiş və demək olar ki, ciddi artım müşahidə edilməmişdir. Göründüyü kimi KB-nın Azərbaycanın bank sektorunda rolu həlledici xarakter daşıyır və sektorun uğurlu fəaliyyəti ölkəmizin milli iqtisadi maraqları, strateji iqtisadi inkişaf prioritetləri sırasındadır.

Cədvəl 3.3.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu (dövrün sonuna mln. manatla)

s/s	Göstəricilər	2005	2010	2011	2012	2013
	Cəmi kredit qoyuluşları o cümlədən:	1441,0	9163,4	9850,3	12243,7	15422,9
01.	Dövlət bankları – xüsusi çəkisi, %-lə	748,3 51,9	3901,9 42,6	3300,0 33,5	4137,1 33,8	5300,4 34,4
02.	Özəl banklar – xüsusi çəkisi, %-lə	653,1 45,3	5069,9 55,3	3298,8 63,9	7785,5 63,6	9689,4 62,8
03.	Qeyri-bank kredit təşkilatları – xüsusi çəkisi, %-lə	39,6 2,7	191,6 2,1	251,5 2,6	321,1 2,6	433,1 2,8

Qeyd: Cədvəl 3.3. ARMB-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının bank sistemi ikipilləlidir, buraya ölkənin MB-ı və kredit təşkilatları daxildir. Dövlət bankı kimi isə Azərbaycan Beynəlxalq Bankı çıxış edir. Ölkə üzrə fəaliyyət göstərən 43 bankdan 42-si KB-dır və onların analitik balans göstəriciləri Cədvəl 3.4.-də verilmişdir.

Cədvəl 3.4

Azərbaycan Respublikasının kommertiya banklarının analitik balansı (dövrün sonuna, mln.manatla).

s/s	göstəricilər	2005	2010	2011	2012	2013
01.	Xalis xarici aktivlər o cümlədən: -məcmu xarici aktivlər -xarici öhdəliklər	105,9 267,0 -158,2	-850 1691,9 -2470,4	-698,5 1762,6 -2432,3	-1127,6 2016,1 -3073,6	-2004,1 2298,2 -4140,2
02.	Iqtisadiyyata kredit	1443,8	9386,3	10194,3	12656,3	14840,6
03.	Manatla depozitlər	249,3	2839,5	3834,5	4535,6	5965,5
04.	Xarici valyutada depozitlər	1045,1	2230,0	2906,0	2968,9	2925,0

Qeyd: Cədvəl 3.4. ARMB-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 3.4.-nin təhlili göstərir ki, 2005-2013-cü illər ərzində KB-nın iqtisadiyyata kredit qoyuluşu prosesləri kifayət qədər intensivləşmişdir. Manatla depozitlərin həcmi 24 dəfəyə yaxın artmış və 2013-cü ilin sonuna 6 mlrd. manata yaxın olmuşdur. Xarici valyutada depozitlər isə həmin dövr ərzində cəmi 2,8 dəfə artmış və 2013-cü ilin sonuna 2,9 mlrd. manata çatmışdır. Kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılması prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsində KB-nın fəaliyyətindəki bu əsas göstəricilərin təsirinin nəzərə alınması vacib xarakter daşıyır. Azərbaycan bank sisteminin son illərdə dayanıqlılıq və sabit inkişaf dinamikasında KB-nın payı böyükdür. Qlobal risklər və maliyyə bazarlarında yeni imkanların araşdırılmasını vacib sayan beynəlxalq bank ekspertləri Azərbaycan banklarının cəlbedicilik keyfiyyətlərini qeyd etmişlər. MB-ın rəhbər ekspertlərinin fikrincə, 2009-cu ilin sonu 2010-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq vaxtı ötmüş kreditlərlə bağlı vəziyyət tədricən sabitləşməyə başlayıb. Bundan əlavə, bankların regionlara da daha çox meyl etməsi müsbət hal kimi dəyərləndirilib. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının “Azərbaycan üzrə Strategiya” adlı sənədində qeyd olunur ki, Azərbaycanın struktur islahatlarında müəyyən inkişafa nail olunmuşdur. MB maliyyə sisteminin gücləndirilməsi üçün mavi addımlar atıb. Kreditin əldə olunması maliyyə institutlarının dövlət kredit reyesterinə daxil olmaqla, informasiya əldə etməyə imkan verən onlayn platforma ilə həyata keçirilmişdir. 2012-ci ilin iyul ayında MB fəaliyyətində olan bankların məcmu kapitalını, həmçinin yeni fəaliyyətə başlayan banklar üçün nizamnamə kapitalını 50 mln. manata qədər artırdı. Göründüyü kimi, yaxın perspektivdə KB-nın ən mühüm vəzifələrindən biri məcmu kapitalı və nizamnamə kapitalı ilə bağlı strateji tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri etmişdir. Bu halda mühüm fəaliyyət kimi- KB-nın kredit portfelinin səmərəliliyinin artırılması, onun diversifikasiyasının təkmilləşdirilməsi tələb olunur. Bank fəaliyyəti üzrə tədqiqatçı- alim Z. Məmmədov qeyd edir ki, banklar məcmu kapitalını və likvid ehtiyatlarını daimi olaraq müəyyən olunmuş səviyyədə saxlamalı, öz öhdəliklərini yerinə yetirmək və zərərə yol verməmək üçün aktivlərin qiymətdən düşməsinə qarşı zəruri tədbirlər görməli, mühasibat sənədlərini qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tərtib etməli, bankın fəaliyyətinə nəzarət mexanizmlərini formalaşdırılmalı və tətbiq etməli, zərərin

əmələ gəlməsi riskini maksimal şəkildə azaltmaq məqsədilə aktivlərin diversifikasiyasını (bölüşdürülməsini) təmin etməlidirlər.

Tədqiqatçı- alim A.Tatyanova kredit portfelinin idarəedilməsi və diversifikasiya-laşdırılmasının strateji istiqamətlərinə aşağıdakıları daxil etmişdir:

- Kredit portfelinin intensiv artımı;

- Müəyyənləşdirilmiş limitlər çərçivəsində kredit portfelinin artımının məhdudlaşdırılması;

- Kredit portfelinin ixtisarı;

- Kredit portfelinin subyeklərinin birinin payının azaldılması, digərinin payının artırılması strategiyası,

Kredit portfelinin diversifikasiyasının səmərəli təşkili üzrə əsas istiqamətlərin optimal müəyyənləşdirilməsi, ilk növbədə kredit portfelinin risklərinin minimumlaşdırılmasına imkan verir. Bu halda əsas istiqamətlər kimi qeyd edilən fəaliyyət elementləri çıxış edirlər:

- Kredit portfelinin gəlirlik səviyyəsinin risk amilləri ilə tarazlaşdırılması;

- Kredit portfelinin daimi monitorinq prosedurunun təşkili;

- Kredit portfeli risklərinin idarə edilməsi üzrə mexanizmlərin hazırlanması və tətbiqi;

- KB-nın kredit portfelinin fəaliyyətindən yarana biləcək risklərin idarəedilməsi metodlarının müəyyənləşdirilməsi;

- Kredit riskinə təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsi və adekvat qiymətləndirilməsi;

- Problemlı kreditlərin öyrənilməsi və adekvat tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi;

- Kredit portfelinin diversifikasiyasının səmərəliliyini artıracaq bank mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması, bank xidmətləri çeşidinin genişləndirilməsi, həyata keçirilməsi və s.

- Bankların fəaliyyətində strateji vəzifələrin optimal müəyyənləşdirilməsi və o cümlədən kredit portfelinin diversifikasiyasının səmərəli təşkili üzrə prioritet

vəzifələrin KB-nın potensialına adekvat qarşıya qoyulması, əks halda bu bankların fəaliyyətlərində pisləşməyə səbəb ola bilər, problemlər yaranar, bank riskləri artar.

Tədqiqatçılar Ş.Axundov və M.Axundov maddi itkilərə gətirib çıxaran hallar arasında riskin olmasını xüsusi qeyd etmişlər. Professor M.Bağirov bank fəaliyyətində qeyri-dəqiqliyin və itkilərin aradan qaldırılmasında, bank risklərinin minimumlaşdırılmasında KB-da daxili nəzarətin təşkili mexanizmini mühüm alət kimi qiymətləndirmişdir. Professor Z.Məmmədov qeyd edir ki, indi bankların fəaliyyətinə dair bütün lazım olan sənədlər toplusu MB tərəfindən hazırlanır və fəaliyyətə buraxılır. Bu baxımdan MB-ın hazırladığı bir sıra Qaydalarda və Banklar haqqında müvafiq Qanunlarda bankların kredit siyasəti, kreditin verilməsi prosedurları, kredit portfelinin idarə edilməsi və bank əməliyyatları üzrə risklərin təminatına dair vəzifələr, prioritet istiqamətlər, tələblər və mexanizmlər yer almışdır. Onların bir qrupu kredit portfelinin diversifikasiyasının səmərəli təşkilində əsas istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsində baza funksiyasını daşıya bilərlər:

Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 34-cü maddəsində məcmu kapital və kredit prosedurları ilə bağlı bir sıra Prudensial normativlər və tələblər verilmişdir. Banklarda kreditlərin verilməsi Qaydalarında isə kredit strategiyası, kreditlərin verilməsi meyarları, kreditlərin verilməsi üzrə bankdaxili qaydalar öz əksini tapmışdır. Burada yer almış kreditlərin verilməsi meyarları, kreditlərin verilməsi üzrə bankdaxili qaydaların mahiyyəti və funksional təyinatı kredit portfelinin diversifikasiyasının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində gərəkli ola biləcəyi qənaətinəyik. Kreditlərin verilməsi üzrə əsas meyarlara aşağıdakılar aid edilmişdir:

- Borcalanla və onun sifariş etdiyi kreditlə bağlı riskin səviyyəsi;
- Kreditin, habelə onun müqabilində təklif olunan təminatın bazar və iqtisadi dəyişikliklərə qarşı həssaslığı;
- Kreditin növü üzrə iqtisadi - bazar sektorunun vəziyyəti və həmin sektorda borcalanın vəziyyəti və s.

Kreditin verilməsi üzrə bankdaxili qaydalardan kredit portfelinin diversifikasiyasıdırılmasında daha çox əhəmiyyəti olanlara isə bunları aid etmək olar:

- Kreditlər üzrə limitlər və kreditlərin cəmləşməsi;
- Kreditləşmə sahələri və növləri;
- Kreditlərin ödəniş müddətləri və şərtləri;
- Kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- Təminatın qiymətləndirilməsi və götürülməsi;
- Borcalanlar haqqında maliyyə məlumatı və s.

Kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılmasında və bu portfelin icrası mexanizminə nəzarətin keyfiyyətinin yükləndirilməsində Kredit dosyesi (tarixçəsi) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada ümumi və təminat barədə sənədlərin mahiyyəti verilmişdir. Kredit üzrə mümkün zərərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyat və kredit portfelinin keyfiyyətinə nəzarət meyarları da bu sənəddə öz əksini tapmışdır.

Kredit portfelinin diversifikasiyasının səmərəli təşkilində ölkəmizin regional inkişaf strategiyasına, regionların sosial- iqtisadi inkişafı ilə bağlı strateji hədəflərə adekvat amillərin də nəzərə alınması aktuallığı ilə qalmaqdadır. Hazırda ölkənin regionlarında rəqabətqabiliyyətli istehsal müəssisələri şəbəkəsi, müasir fermer fəsrüfatları, sahibkarlıq subyektləri formalaşmaqdadır. Yüksək potensiala malik infrastruktur obyektləri istismara verilib. Ölkə əhalisinin yarısı isə kənd rayonlarında yaşayır. Bu baxımdan kredit portfelinin çoxşaxəliliyinin təmin edilməsində ölkə regionlarında bank - kredit xidmətlərinin effektivliyinin təmin edilməsi potensialı vardır.

Ölkə üzrə kredit qoyuluşlarının 84,6 %-i Bakı şəhərinin payına düşür. Gəncə-Qazax kimi yüksək iqtisadi potensiala malik olan iqtisadi rayonun ümumi kredit qoyuluşunda payı 2,04 % təşkil etməsi regionun potensialından daha səmərəli istifadəni şərtləndirir. Ölkə üzrə kredit qoyuluşunda orta faiz dərəcəsinin 14,3 %, bəzi bölgələrdə daha yüksək olması (məsələn Aran iqtisadi rayonu 20,3%, Dağlıq Şirvan 23,3 %, Lənkəran 23,3 % və s.) MB-ın kreditlər üzrə uçot faiz dərəcəsinin meyarları ilə tərs faiz dərəcəsinin meyarları ilə tərs mütənasibdir. Quba-Xaçmaz kimi güclü iqtisadi potensiala malik iqtisadi rayonda məcmu kredit qoyuluşunun cəmisi 88 mln. manat səviyyəsində olmasını normal hal kimi qəbul etmək mümkün deyildir. Bu

regionun ölkədə ümumi kredit qoyuluşunda cəmisi 0,5 % paya malik olması, bizə görə regionun iqtisadi potensialına adekvat deyildir. Və yaxud, Naxçıvanın ölkə üzrə məcmu kredit qoyuluşunda 0,6% paya malik olması, bu regionda kifayət qədər diversifikasiyalaşdırılma elementlərinin əsaslandırılmasını və tətbiqini şərtləndirir və s. Bu kimi halların kredit portfelinin diversifikasiyasında ciddi baxılması zəruridir.

Fikrimizcə, Azərbaycanın KB-nın kredit portfellerinin strukturunun təkmilləşdirilməsi və diversifikasiyaşdırılmasının optimallaşdırılması ilə yanaşı, effektivli istiqamətlərin müəyyənəşdirilməsi üçün əlverişli maliyyə imkanları, kredit resursları, makroiqtisadi sabitlik, MB-ın münasib uçot faiz dərəcələri, uçot faiz dərəcəsi üzrə aşağı və yuxarı hədd səviyyələri vardır. 2014-cü ilin 01 may tarixinə olan məlumata görə MB üzrə uçot faiz dərəcəsi faktiki 4,25% olmuşdur. Müqayisə üçün bu rəqəm 02.07.2006-cı ilə- 9,5 %, 01.04.2007-ci ilə-12%, 08.06.2008-ci ilə -15%, 01.02.2009-cu ilə -5%, 24.05.2009-cu ilə- 2%, 31.10.2010-cu ilə- 3%, 05.05.2011-ci ilə 5,25 %, 10.12.2012-ci ilə 5 %, 11.02.2013-cü ilə isə 4,75 % təşkil etmişdir. Uçot faiz dərəcəsinin dəhlizinin aşağı həddi 01.04.2007-ci ildə 5 % səviyyəsində olduğu halda, 01.05.2014-cü ildə 0,5 % həddində olmuşdur. Uçot faiz dərəcəsinin dəhlizinin yuxarı həddi 09.04.2008-ci ildə 20 % idisə, 01.05.2014-cü il tarixdə 6 %-dir. MB-ın məcmu kapitalı 31.12.2006-cı il tarixə 603,3 mln. manat səviyyəsində olduğu halda, 01.05.2014-cü ildə bu rəqəm 3605,4 mln manat olmuşdur. MB-ın aktivləri isə 31.12.2006-cı ildə 3778 mln manat olduğu halda, 01.05.2014-cü ildə 22009,5 mln manat səviyyəsinə çatmışdır. Nəhayət, kredit qoyuluşlarının ümumi həcmi 31.12.2006-cı ildə 2370,6 mln manat olmuşdursa, 01.05.2014-cü il tarixinə bu rəqəm 15775,6 mln manat təşkil etmişdir.

MB-nın rəsmi olaraq dərc etdiyi bu məlumatların əsasında bir sıra arqumentlərin formalaşdırılması mümkündür. Əvvəla, qeyd etdiyimiz kimi, MB tərəfindən təsdiq edilmiş uçot faiz dərəcələri, dəhlizin aşağı və yuxarı hədləri KB-nın ölkənin Baş Bankı ilə əməkdaşlıq imkanlarının böyük olduğunu göstərir. Bundan əlavə, KB-nın Bakı şəhəri və regionlar üzrə kredit portfelinin daha səmərəli formalaşdırılması üçün bank xidmətləri sferasında, kreditləşmənin coğrafi və regional amillərində,

müştəri dairəsində olan ehtiyatların araşdırılması və qiymətləndirilməsi zərurəti yaranır. Tədqiqatçılar N. Osman və S. Süleymanov qeyd edirlər ki, müstəqillikdən bu günə qədər keçən müddətdə Azərbaycanda artıq müstəqilliyin ilk illərində hüquqi və idarəetmə boşluqlarından meydana gələn mənfi hallar ortadan qaldırılmış və bank bölməsinin, MB-ın müşahidə, nəzarət və koordinasiyasında sürətlə inkişaf etdiyi görülür. Ancaq həyata keçirilən hüquqi və idari tənzimləmələrin daha da təkmilləşdirilməsi, verilən xidmətlərin növ və keyfiyyətinin artırılması və bu sahədə fərqli ölkələrin təcrübəsindən istifadə olunması olduqca zəruri bir məsələdir. Tədqiqatçı M. Əliyev bildirir ki, özəl bankların konsolidasiya olunması, kapitallaşması və digər tədbirlər hesabına onların sağlamlaşdırılması istiqamətində müəyyən tədbirlər görülmüşdür. Inflyasiya tempi nəzərə alınmaqla kreditlər üzrə orta faiz dərəcələrinin bir qədər azalmasına baxmayaraq, onlar hələ də sahibkarlar üçün əlverişli səviyyədə deyildir. Faiz dərəcələrinin yuxarı olması ilk növbədə kredit bazarında təklifin tələbdən az, cəlb olunmuş vəsaitlərin maya dəyərinin yüksək, xarici maliyyə mənbələrinin məhdud olması, həmçinin kredit əməliyyatları üzrə bank marjasının yüksək olması ilə izah olunur. Fikrimizcə tədqiqatçılar öz araşdırmalarında və mülahizələrində haqlıdırlar. Qeyd etmişdik ki, KB-rı kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılması potensialından daha yaxşı istifadə edə bilirlər. Bu müəlliflərin qeyd etdikləri prioritet inkişaf istiqamətləri də, bankların kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılmasında müəyyən mexanizmlərin hazırlanmasında və tətbiqində faydalı olardı. Ekspert N. Osman qeyd edir ki, Bank xarici kredit qurumlarının inkişafı ilə əlaqədar bəzi problemlər mövcuddur. Başlıca problemlərdən biri təşkilati infrastrukturudur. Bundan başqa kiçik həcmli kreditlərin verilməsi Azərbaycanda tam olaraq başa düşülməməkdədir. Bu məsələdə müəlliflə razılışmaq olar. Belə ki, müasir dövrdə ölkəmizin KM-nın əksəriyyətində kiçik həcmli kreditlər istehlak təyinatlıdır və adətən borcalanlara yüksək faiz dərəcələri ilə verilir. Kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılmasında kiçik və orta həcmli kreditlərin sahibkarlıq subyektlərinə verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə daha əlverişli “bank- sahibkar”

münasibətlərinin formalaşdırılmasına ciddi ehtiyac qalmaqdadır. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev 2014-cü il fevralın 5-də regionların sosial- iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarının icrasına həsr olunmuş konfransda qeyd etmişdir.” Hesab edirəm vaxt gəlib çatıb ki, banklar iqtisadiyyatın real sektoruna daha çox maliyyə resursları ayırsınlar. Hazırda belə deyildir. Ancaq bankların funksiyalarından biri də ondan ibarətdir ki, ölkə iqtisadiyyatına daha da böyük təkan versinlər. Xüsusilə dövlət də bank sektorunun inkişafına böyük dəstək verir. Ona görə banklar da öz sosial məsuliyyətlərini dərk etməlidirlər və iqtisadiyyatın real sektoruna kredit şəklində daha çox vəsait ayırmalıdırlar.” Ölkə rəhbərinin bu fikirlərində KB-nın kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılmasının yaxın perspektivdə prioritet istiqamətlərindən bir qrupunun gücləndirilməsinin əsası qoyulub desək, daha düzgün olardı. Biz əvvəllərdə də bildirmişdik ki, KB-ı iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə kredit qoyuluşunda fəal deyillər və əsasən daha tez gəlir gətirə biləcək yüksək faiz dərəcəli istehlak kreditlərinin verilməsində maraqlıdırlar. R. Məmmədovun kredit siyasətinin sosial mahiyyəti üzrə araşdırmalarına görə, 2013-cü ildə verilən istehlak kreditlərinin həcmi təxminən 37% artmışdır və halbuki inkişaf etmiş ölkələrdə həmin göstərici 20 %-dən yuxarı olmur. Bu sözsüz ki, bankların istehlak kreditlərinə belə maraq göstərməsi kapital qoyuluşu tələb edən başqa sektorların maliyyələşməsinə mənfi mənada ciddi təsir edir. Məsələn, 2013-cü ilin yekunlarına görə KB-ı sənaye və istehlak müəssisələrinə öz kredit portfellərinin cəmi 9,8 %-i həcmində kredit ayırmışlar. Aqrar sektora verdikləri kreditlərin məbləği isə kredit portfelinin 4,8 %-i səviyyəsində olmuşdur. Göründüyü kimi, KB-ı ölkənin iqtisadi siyasətində strateji istiqamət sayılan özəl sektoru inkişaf etdirməyə, daha doğrusu, maliyyələşdirməyə elə də maraq göstərmirlər. Göstərdikləri maraq isə, o da yüksək faizlə az risk tələb edən istehlak kreditləridir. Müstəqil ekspertlər bildirirlər ki, MB istehlak kreditlərinin kütləviləşməsinin bank sektorundakı mövcud tarazlığı pozmasından narahatdır. İstehlak kreditlərinə yüksək tələbat müşahidə olunmuş, istehlak kreditləri 37%-ə yaxın olmuşdur. MB-ın 2014-cü il üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamət-

lərində formalaşmış kredit portfelinin keyfiyyətinin qorunması və yaxşılaşdırılması məqdəsilə tədbirlərin gücləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Başqa bir müstəqil araşdırmaya görə, bizdə istehlak kreditlərinin faiz dərəcəsi 26 faizdən başlayaraq 33 faizə qədər dəyişdiyi halda, Avropa və Qərb ölkələrində istehlak kreditlərinin ortalama faiz dərəcəsi 7-8 % arasında dəyişir. Fransa, Almaniya, Finlandiya kimi ölkələrdə bu göstərici 2-7 %, ABŞ-da isə 5% səviyyəsindədir. Gürcüstan və Baltıqyanı dövlətlərdə istehlak kreditlərinin faiz dərəcələri 10 %, MDB məkanında isə 10-20 % təşkil edir.

Rəsmi bank ekspertlərinə görə, iqtisadiyyatın sabit inkişafı üçün pul təklifinin iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılması vacibdir. MB bu sahədə, yəni pul təklifini və bankların kredit əməliyyatlarını tənzimləmək üçün bir sıra mexanizmlərdən, o cümlədən, uçot (faiz) dərəcəsi alətindən, yəni uçot dərəcəsi ilə MB KB-nın kredit faizlərini artırıb-azaldır və buna uyğun olaraq, kredit və pul təklifi artıb-azalır. Göründüyü kimi, ölkədə kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılmasında mühüm istiqamətlərdən olan istehlak kreditlərinin səmərəliliyinin artırılması, real iqtisadi sektorlara kredit portfelində geniş yer verilməsi problemlərində MB-la KB-rı arasında nizamlama mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə və gücləndirilməsinə də zərurət artmışdır.

KB-nın kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılması problemləri və bu sahədə əsas istiqamətlərin daha optimal modellərinin müəyyənləşdirilməsi əslində ölkənin bütün bankları üçün xarakterik hesab oluna bilər. Kredit siyasətinin və kredit portfelini üzrə strateji vəzifələrinin nisbətən daha adekvat formalaşdırıldığı “Kapital Bank” ASC-nin cəmi öhdəlikləri və kapital nəzərə alınmaqla, aktivlərinin həcmi 2013-cü ilin sonuna 1054,16 mln. manat təşkil etmişdir. Bunun 688,8 mln. və ya 65,3 %-i müştərilərə verilmiş kreditlərdir. Bankın illik mənfəət göstəricilərində əsas yeri müştərilərə verilmiş kreditlər üzrə faiz dərəcələri tutur və 2013-cü il üzrə əldə edilmiş 62,8 mln. manat faiz gəlirinin 59,7 mln. manatı, yaxud 95,1 %-i müştərilərə verilmiş kreditlərdən əldə edilmişdir. Bankın əsas fəaliyyət növü korporativ və fərdi bank xidmətlərindən, yəni əmanətlərin qəbulu və kreditlərin verilməsi, pul köçürmələri və sairələrdən ibarətdir. Bank tərəfindən müştərilərə verilmiş kreditlərin strukturu cədvəl 3.5.-də verilmişdir.

Cədvəl 3.5.

“Kapital Bank” ASC-nin 2012-2013-cü illərdə müştərilərə verilmiş kreditlərin strukturu (min.manatla).

s/s	Müştərilərə verilmiş kreditlər	2013	2012
	Müştərilərə verilmiş kreditlər cəmi ondan:	688,808	660,172
	Kreditlərin dəyərsizləşdirilməsi üçün ehtiyat	88,525	88,957
	Müştərilərə verilmiş kreditlər, ümumi o cümlədən:	777,333	749,124
01.	Korporativ kreditlər	344,593	292,494
02.	Fiziki şəxslərə verilmiş kreditlər – istehlak kreditləri	218,796	83,552
03.	Dövlətlə bağlı müəssisələr	167,835	323,961
04.	Fiziki şəxslərə verilmiş kreditlər – ipoteka kreditləri	20,930	20,051
05.	Fiziki şəxslərə verilmiş kreditlər – sahibkarlar	18,426	18,256
06.	Fiziki şəxslərə verilmiş kreditlər – avtomobillərin alınması	5,778	9,436
07.	Fiziki şəxslərə verilmiş kreditlər – mənzil təmiri	975	1,379

Mənbə: “Kapital Bank” ASC. Maliyyə hesabatları (www.kapitalbank.az)

Cədvəl 3.5.-dən görüldüyü kimi, Bankın kredit qoyuluşu strukturunda sahibkar statuslu fiziki şəxslərə verilmiş kreditlərin həcmi olduqca cüzdür. Fikrimizcə, Bankın kredit portfelinin bu istiqamətdə genişləndirilməsi potensialı daha səmərəli ola bilərdi. Məlumdur ki, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasında sənaye sektorunun rolu böyükdür və “Kapital Bank” ASC-nin 2013-cü ildə sənaye sektorunun hansı sahələrinə kreditlərin verdiyi də maraq doğurur. Bankın rəsmi maliyyə hesabatında yer almış rəqəmlərə əsasən 2013-cü ildə müştərilərə verilmiş 777333 min manat kreditin 246479 min manatı və ya 31,8 %-i fiziki şəxslərə, 215344 min manatı və ya 27,7 %-i istehsalat, 216271 min manatı və ya 27,8 %-i tikintiyə, 32327 min manatı və ya 4,2 %-i ticarət və xidmətlərə, 24992 min manatı və ya 3,2 %-i nəqliyyata, 24692 min manatı və ya 3,22 %-i kənd təsərrüfatı və qida məhsullarının emalına, 11598 min manatı və ya 1,5 %-i telekommunikasiyaya, 15 min manatı enerjiyə, 2615 min manatı isə digər sahələrə yönəldilmişdir. Görüldüyü kimi, iri məcmu kapitala, kredit resurslarına, ölkədə ən güclü filial şəbəkəsinə və müasir infrastruktura malik olan bankda kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılmasında kifayət qədər ehtiyat imkanları və perspektivlər mövcuddur. Zənnimizcə, bu bankın

ölkənin regionlarında və, xüsusilə, kənd təsərrüfatı və qida məhsullarının emalı, aqrosənaye texnoparklarının və məhəllərinin yaradılmasında kredit portfelinin strukturunun genişləndirilməsi üçün perspektivli fəaliyyət istiqamətləri formalaşdırmaq imkanları vardır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat işinin yekunlaşdırılması və aparılan araşdırmalar, dissertasiya işində qoyulmuş problemlər üzrə müəyyən ümumiləşdirmələr aparmağa, tövsiyələr hazırlamağa, nəticələrə gəlməyə və təkliflərin irəli sürülməsinə imkan verir.

İlk növbədə qeyd etmək lazım gəlir ki, işdə əsas tədqiqat problemi kimi araşdırılan KB-nın kredit portfelinin xüsusiyyətləri və onun diversifikasiyalaşdırılması problemlərin təhlilinə sistemli yanaşma, həmçinin çoxfunksiyalı amillərin təsirinin öyrənilməsi təmin olunmuşdur. Bundan əlavə, bank sisteminin səmərəlilik meyarlarının araşdırılması, nəzəri və praktiki aspektlərinin təhlili, müasir dövrdə KB-nın kredit portfelinin effektivli idarə edilməsi ilə bağlı prioritet fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi üzrə qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə çoxlu sayda makroiqtisadi, daxili və xarici, sosial amillərin təsirinin kompleks öyrənilməsinə nail olunmuş və kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılması problemlərinin kompleks və ardıcılıq prinsipləri əsasında araşdırılması təmin edilmişdir.

Müəllif hesab edir ki, “diversifikasiya” anlayışı çoxfunksiyalı və çoxmənalıdır. Diversifikasiya praktiki fəaliyyət istiqamətləri ilə bank rıçaqlarını özündə birləşdirən kompleks mexanizm kimi çıxış edir və əslində bankın strateji hədəflərinin yerinə yetirilməsində “təkliflər paketi”, “təkliflər toplusu”, “alətlər toplusu”, “prioritet istiqamətlər toplusu” kimi də xarakterizə edilə bilər. Diversifikasiyalaşdırılma KB-nın fəaliyyətinin çoxşaxəliliyini təmin edir, ona əlavə və praktiki fəaliyyətə adekvat rıçaqlar verir. Diversifikasiya tək-cə bank aləti kimi davranmır, həm də bankın ümumi fəaliyyətinin genişləndirilməsi və intensivləşdirilməsinə əlavə stimullar verir. Diversifikasiyalaşdırma bankın kredit portfelində bank xidmətlərinin çeşidini artırır və kredit qoyuluşunun coğrafiyasını genişləndirir, eyni zamanda bir sıra əhəmiyyətli funksiyaların yerinə yetirilməsi mexanizmini özündə birləşdirir:

- 1) KB-nın əməliyyatlarının çoxnövlüliyünü təmin edir;
- 2) kredit qoyuluşunun səmərəliliyini artırır;
- 3) müştəri dairəsini genişləndirir;
- 4) bank gəlirlərinin mənbələrini çoxaldır;

5) bankın etibarlılığına əlavə stimullar verir və bank risklərini minimumlaşdırır.

Tədqiqatlara əsasən qeyd etmək olar ki, bank fəaliyyətinin diversifikasiyasında əsas istiqamətlər kimi, aktiv əməliyyatların diversifikasiyalaşdırılması durur. Bu proseslərdə “borcverənlə borcalanların qarşılıqlı münasibəti” tsikli üzrə baş verən əməliyyatların təsnifləşdirilməsi və təhlili göstərmişdir ki, KB-nın aktiv əməliyyatlarının diversifikasiyası olduqca mürəkkəb prosesləri əhatə edir. Bu proseslərdə əsas elementlərə müxtəlif bazar tiplərinin mövcudluğu, ərazi, sahə və çeşidlər üzrə diversifikasiyalaşdırmanın funksional xüsusiyyətləri, kredit resurslarının müddətlilik və məbləğləri ilə bağlı göstəricilər daxil edilmişdir. “Diversifikasiya prioritetləri ilk növbədə makroiqtisadi və bazar diktəsi amilləri əsasında formalaşır” fikirini də irəli sürməkdə haqlı olduğumuz qənaətdəyik.

Dissertasiya işində diversifikasiyanın praktiki əhəmiyyətinin arqumentləşdirilmiş dəlillərlə verilməsinə nail olunmuşdur. Müəllif bu dəlillərə diversifikasiyanın çoxprofililik xüsusiyyətlərini, kredit bazarında müxtəlif növ məhsul və xidmətlərin reallaşdırılması şəraitinin formalaşdırmasını, KB-nın investisiya paketinin cəlbediciliyinin artırılmasını daxil etməyi məqbul hesab etmişdir.

Kredit potflenin KB-nın fəaliyyətində rolu üzrə araşdırmaların nəticələrinə əsaslanan müəllif, “kredit portfeli” anlayışının dolğun təsvirini verə bilmişdir. Bu sahədə bir çox tədqiqatçıların fikir və mülahizələrinə istinad edən müəllif hesab edir ki, kredit portfeli KB-nın fəaliyyətinin əsasını təşkil edən kredit əməliyyatları üzrə bağlanmış kontraktlar və müqavilələrlə yanaşı, kredit aktivlərinin ümumi məcmusu kimi xarakterizə olunur. Tədqiqatçılar E.Rid, R.Kotter, E.Qill və R.Smitin “kredit portfeli anlayışı altında sadəcə kreditlər üzrə müştərilərin borcları başa düşülməlidir” fikirlərinə rəğmən, müəllif kredit portfelini “bankın borcları və digər kredit aktivləri üzrə tələblərin məcmusu”, yaxud “kredit portfeli – bankın kreditlər üzrə tələblərinin məcmusu”, həmçinin “kredit portfeli – kredit yatırımlarının təsnifləşdirilmiş məcmusu” kimi adlandıran tədqiqatçıların mülahizələrini də dəyərləndirməyi məqsədəuyğun hesab etməklə, “kredit portfeli – bankın aktiv və passiv əməliyyatlarının məcmusu” kimi baxılmaqla bir elmi diskussiya mülahizəsi obyektində dəyərləndirmişdir.

Diversifikasiyalaşdırma ilə bağlı problemlərin araşdırılmasında KB-nın aktiv əməliyyatlarının rolu müəllifin xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə kredit resurslarının formalaşdırılması və onların bölüşdürülməsinin səmərəli təşkili KB-nın kredit siyasətinin özəyi kimi çıxış edirlər. Müəllif kredit siyasətinin reallaşdırılmasında əsas element kimi çıxış edən kredit portfelinin müasir bank fəaliyyətinə adekvat formalaşdırılması, effektivli idarə edilməsi və portfelin praktiki rıçaqlarının kəsərli olmasının vacibliyini əsaslandırmışdır. Bu qəbildən olan tədbirlərdə əsasən faiz dərəcələrinin adekvatlığı və cəlbədiciyi, kreditləşdirmə limitlərinin müəyyənləşdirilməsi, kredit qoyuluşunun regional, sahələr və müştərilər üzrə modelləşdirilməsi, problemlə kreditlərin qaytarılması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və bank risklərinin minimumlaşdırılması məqsədəuyğun sayılmışdır.

Tədqiqat işində KB-nın kredit əməliyyatlarının strukturu və əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Bir sıra tədqiqatçılar hesab edirlər ki, kredit əməliyyatları əsasən iki istiqamətə - kommersiya və istehlak kreditlərinə bölünürlər. Kommersiya kreditlərinə investisiya yatırımları, kapital qoyuluşu, dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatın ödənilməsi, sahibkarlara və biznes subyektlərinə verilən kreditlər, istehlak kreditlərinə isə ipoteka kreditləri, uzunmüddətli istifadə üçün istehlak məhsullarının alışı, sosial kreditlər və sairələr aid edilmişdir.

KB-nın kredit portfeli ilə bağlı tədqiqatların yekunu olaraq müəllif aşağıdakı fikirləri xüsusi qeyd edir:

- kredit portfeli KB-nın aktivlərinin məcmusu kimi çıxış etməklə bərabər, bankın ümumi fəaliyyətinin əsas göstəricilər məcmusu kimi də xarakterizə olunur;
- kredit portfelinin mühüm göstəriciləri kimi bu portfelin makroiqtisadi indikatorlara və çoxsaylı təsir amillərinə adekvatlılığı çıxış edir;
- bankların real sektora kredit qoyuluşlarının artırılması imkanları prioritet qaydada olmalıdır;
- ÜDM-in artımında qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisi getdikcə artırılmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR

1. Корчагина Е.В. Анализ применения требований Банка России для оценки качества кредитного портфеля // Финансы, денежное обращение и кредит, № 11 (84), 2011. – С.179-182.
2. Коряков Р.И. Организация риск-менеджмента по обеспечению устойчивости коммерческих банков Российской Федерации. Автореферат дисс. канд. экон. наук. Санкт-Петербург, СПГУЭФ и Ф, 2012.
3. Костерина Т.М.. Кредитная политика и кредитные риски / Московская финансово-промышленная академия – Москва, 2005. -104 с.
4. Костяшкина О.Г. Кредитная политика коммерческого банка.
<https://www.iubpe.sfu-kras.ru>.
5. Кравец Л.Г. Организация системы управления кредитным портфелем в коммерческом банке. Дисс. канд.экон.наук. Саратов, 2005. – 169 с.
6. Кредитный портфель банка. Цель управления кредитным портфелем. Интернет-ресурсы: <http://www.banki-delo.ru>.
7. Кредитный портфель банка. Интернет-ресурсы: <https://www.grandars.ru>.
8. Кредитная система и ее организация. Интернет-ресурсы:
<https://www.be5.biz>
9. Ларионова И.В. Реорганизация коммерческих банков. Москва, 2000-188 с.
- 10.Ларионова И.В. Управление активами и пассивами в коммерческом банке. Москва, 2003.
- 11.Лапиров А.А. Сбалансированное управление банком // Банковские технологии, 2004, №1, - с.20-24.
- 12.Литвинова А.В., Ивлева А.А.. Портфель розничных кредитных продуктов: сущность, элементы и принципы формирования// Интернет ресурсы: <https://www.teoria-practica.ru>.
13. Львов Ю.И. О кодексе этических принципов банковского дела. // Деньги и кредит, Москва, 2002, № 3.

Усиление отношений между банком и реальным сектором**РЕЗЮМЕ**

В работе рассмотрены следующие вопросы:

- изучение роль кредитной деятельности банков в реальном секторе экономики;
- указаны пути диверсификации кредитного портфеля банков;
- отримделены критерии риска деятельности банков в реальном секторе экономики;
- указаны эффективное управление кредитным портфелем и пути увеличения кредитных вложений в реалной сектор экономики;
- изучен зарубежный опыт деятельности коммерческих банков в реальном секторе и т.д.

Z.F.Aliyev**REZUME**

The actuality of the subyekt is substantiated due account of the theoretical importance of studying and practikal need to solving the issues of modernization of the national banking system in the present conditions, as well as insufficient scientific elaboration of the subyect.

Scientific novelty of the thesis is that it the obtained On the course of the study results together solve important scientific task – identifying the priority areas of the transformation of the banking system of Azerbaijan in the conditions qlobalization of the world economy and the development of specific measures to increase its efficiency and competitiveness.